प्रथमोऽधिकारः ।

जयति विजितरागः केवलालोकशाली
सुरपतिकृतसेवः श्रीमहावीरदेवः ।
यदसमसमयाब्धेश्चारुगाम्भीर्यभाजः
सकलनयसमूहा बिन्दुभावं भजन्ते ॥१॥
श्रीवीरः स जिनः श्रिये भवतु यत्स्याद्वाददावानले
भस्मीभूतकुतर्ककाष्ठनिकरे तृप्यन्ति सर्वेऽप्यहो ।
सन्नीतिव्यवहारलुब्धव्यतिकरानिष्टाविरोधप्रभा-
बाधासम्भवसङ्करप्रभृतयो दोषाः परे रोपिताः ॥ २ ॥
वाग्देवी संविदे नः स्यात्सदा या सर्वदेहिनाम् ।
चिन्तितार्थान् पिपर्त्तीह कल्पवल्लीव सेविता ॥ ३ ॥
नत्वा निजगुरून् भक्त्या षड्दर्शनसमुच्चये ।
टीकां सङ्क्षेपतः कुर्वे स्वान्योपकृतिहेतवे ॥ ४ ॥

इह हि जगति गरीयश्चित्तवतां महतां परोपकारसम्पादनमेव सर्वोत्तमा स्वार्थसम्पत्तिरिति मत्वा परोपकारैकप्रवृत्तिसार-चतुर्दशशतसङ्ख्यशास्त्रविरचनाजनितजगज्जन्तूपकारः श्रीजिन-शासनप्रभावनाप्रभाताविभावनभास्करो याकिनीमहत्तरावचना-वबोधनसम्बोधिबन्धुरो भगवान् श्रीहरिभद्रसूरिः षड्दर्शनी

वाच्यस्वरूपं जिज्ञासूनां तत्तदीयग्रन्थविस्तरावधारणशक्तिविकलानां सकलानां विनेयानामनुग्रहविधित्सया स्वल्पग्रन्थं महार्थं सङ्गतनामानं षड्दर्शनसमुच्चयं शास्त्रं प्रारभमाणः शास्त्रारम्भे मङ्गलाभिधेययोः साक्षादभिधानाय संबन्धप्रयोजनयोश्च सूचनाय प्रथमं श्लोकमेनमाह ॥

सद्दर्शनं जिनं नत्वा वीरं स्याद्वाददेशकम् ।
सर्वदर्शनवाच्योऽर्थः संक्षेपेण निगद्यते ॥ १ ॥

सत् प्रशस्तं विद्यमानं छाद्मस्थिकज्ञानापेक्षया प्रशस्तं वा दर्शनमुपलम्भो ज्ञानं केवलाख्यं यस्य स सद्दर्शनः । अथवा सत्प्रशस्तं दर्शनं केवलदर्शनं तदव्यभिचारित्वात्केवलज्ञानं च यस्य, स सद्दर्शनः सर्वज्ञः सर्वदर्शी चेत्यर्थः, तम् । अनेन विशेषणेन श्रीवर्धमानस्य भगवतो ज्ञानातिशयमाविरबीभवत् । अथवा सद्भिर्चितं सकलनरासुरामरेन्द्रादिभिरभ्यर्चितं दर्शनं मतं यस्य, स सद्दर्शनस्तम् । अनेन च तदीयदर्शनस्य त्रिभुवनपूज्यतामभिदधानः श्रीवर्धमानस्य त्रिभुवनविभोः सुतरां त्रिभुवनपूज्यतां व्यनक्तीति पूजातिशयं प्राचीकटत् । तथा जयति रागद्वेषादिशत्रूनिति जिनस्तम् । अनेनापायापगमातिशयमुदबीभवत् ॥

तथा स्यात्कथंचित्सर्वदर्शनसम्मतसद्भूतवस्त्वंशानां मिथः सापेक्षतया वदनं स्याद्वादः । सदसन्नित्यानित्यसामान्यविशेषाभिलाप्यानभिलाप्योभयात्मानेकान्त इत्यर्थः ॥ ननु कथं सर्वदर्शनानां परस्परविरुद्धभाषिणामभीष्टा वस्त्वंशाः सद्भूता

सम्भवेयु येषां मिथ सापेक्षतया स्याद्वाद सत्यवाद स्यादिति चेत् । उच्यते । यद्यपि दर्शनानि निजनिजमतभेदेन परस्पर विरोध भजन्ते, तथापि तैरुच्यमाना सन्ति तेऽपि वस्त्वंशा ये मिथ सापेक्षा सन्त समीचीनतामश्नुवन्ति । तथाहि । सौगतैरनित्यत्व, सांख्यैर्नित्यत्व, नैयायिकैर्वैशेषिकैश्च परस्परविविक्ते नित्यानित्यत्वे सदसत्त्वे सामान्यविशेषौ च, मीमांसकै स्याच्छब्दवर्ज भिन्नाभिन्ने नित्यानित्यत्वे सदसदंशौ सामान्यविशेषौ शब्दस्य नित्यत्व च, कैश्चित्कालस्वभावनियतिकर्मपुरुषादीति जगत्कारणानि, शब्दब्रह्मज्ञानाद्वैतवादिभिश्च शब्दब्रह्मज्ञानाद्वैतानि चेत्यादयो ये ये वस्त्वंशा परैरङ्गीक्रियन्ते, ते सर्वेऽपि सापेक्षा सन्त परमार्थसत्यता प्रतिपद्यन्ते निरपेक्षास्त्वन्योन्येन निरस्यमाना नभोनलिनायन्त इत्यल विस्तरेण ॥

स्याद्वादस्य देशक सम्यग्वक्ता स्याद्वाददेशकस्तम् । अनेन वचनातिशयमचकथत् । तदेव चत्वारोऽप्यतिशया शास्त्रकृता साक्षादाचचक्षिरे । तेषां हेतुहेतुमद्भाव एव भाव्य । यत एव निःशेषदोषशत्रुजेता, तत एव सर्वज्ञ । यत एव सर्वज्ञस्तत एव सद्भूतार्थवादी । यत एव सद्भूतार्थवादी, तत एव त्रिभुवनाभ्यर्च्य इति । एवमतिशयचतुष्टयोपेतवर वीर महावीर वर्तमानतीर्थाधिपति श्रीवर्धमानापराभिधान नत्वा मनसा तदतिशयचिन्तनेन वाचा तदुच्चारणेन कायेन भूमौ शिरोलगनेन च प्रणिधायेत्यर्थ । एतेनादिम मङ्गलमभिदधौ । मध्यमङ्गल तु "जिनेन्द्रो देवता तत्र रागद्वेषविवर्जित" इत्यादिना

जिनमतकीर्तनेन कीर्तयिष्यति । अन्यमङ्गलं पुनरभिधेय-तात्पर्यार्थं पर्यालोच्य सुबुद्धिभिरित्यत्र सुबुद्धिशब्दसंशब्दनेन वक्ष्यति । तस्य त्रिविधस्यापि फलमिदम् ।

त मगलमाईए मज्झे पज्जतए य सत्थस्स ।
पढम सत्थस्साविग्घपारगमणाए निद्दिट्ठ ॥
तस्सेवाविग्घत्थ मज्झिमय अतिम च तस्सेव ।
अव्वोच्छित्तिनिमित्त सिस्सपसिस्साइवसस्स ॥

वीर नत्वेत्युक्त, तत्र क्त्वाप्रत्ययस्योत्तरक्रियासापेक्षत्वान्निगद्यत इति क्रियापदमत्र सम्बन्धनीयम् । को निगद्यते । सर्वदर्शनवाच्योऽर्थः । सर्वाणि मूलभेदापेक्षया समस्तानि यानि दर्शनानि बौद्धादीनि तेषां वा वाच्योऽभिधेयोऽर्थो देवतत्त्वप्रमाणादिलक्षणः सङ्क्षेपेण समासेन निगद्यते ऽभिधीयते । मयेत्यनुक्तमप्यर्थाद् गम्यते । एतेन साक्षादभिधेयमभ्यधात् ॥

सम्बन्धप्रयोजने तु सामर्थ्यादवसेये । सर्वदर्शनवाच्यदेव-तत्त्वादिज्ञानमुपेयं, इदं शास्त्रं तस्योपायं, एवमुपायोपेयलक्षणः सम्बन्धः सूचितो द्रष्टव्यः । प्रयोजनं तु द्वेधा कर्तुः श्रोतुश्च । द्वयमपि द्वेधा, अनन्तरं परम्परं च । कर्तुरनन्तरं प्रयोजनं सत्त्वानुग्रहः । श्रोतुरनन्तरं सर्वदर्शनाभिमतदेवतत्त्वप्रमाणादि-ज्ञानम् । द्वयोरपि परम्परं पुनर्हेयोपादेयदर्शनानि ज्ञात्वा हेयान्यपहायोपादेयं चोपादाय परम्परयानन्तचतुष्टयात्मिका सिद्धिरिति ॥ ननु शास्त्रकारः सर्वदर्शनसम्बन्धीनि शास्त्राणि सम्यक्परिज्ञायैव परोपकाराय प्रस्तुतं शास्त्रं दृब्धवान् तत्कथ-

मनेनैवेदं नाभिदधे ऽमुकममुकं दर्शनं हेयममुकं चोपादेयमिति चेत् । उच्यते । इह सर्वदर्शनान्यभिधेयतया प्रक्रान्तानि, तानि माध्यस्थ्येनैवाभिदधानोऽत्रौचितीं नातिक्रामति । इदमिदं हेयमिदं चोपादेयमिति ब्रुवाणस्तु प्रत्युत सतां सर्वदर्शनानां चानादेयवचनो वचनीयतामञ्चति ॥ नन्वेवं तर्ह्यस्याचार्यस्य न परोपकारार्था प्रवृत्तिः । कुत एवं भाषसे । नन्वेवं दर्शयामि । ये केचन मादृशाः श्रोतारः स्वयमल्पबुद्धित्वेन हेयोपादेयदर्शनानां विभागं न जानीयुस्तेषां सर्वदर्शनमततत्त्वं निशम्य प्रत्युतैव बुद्धिभ्रमो भवेत् । सर्वदर्शनानि तावन्मिथो विरुद्धाभिधायीनि । तेषु च कतरत्परमार्थसदिति न परिच्छिद्यते । तत्किमेतैर्दर्शनैर्ज्ञातैः प्रयोजनम् । यदेव हि स्वस्मै रोचते तदेवानुष्ठेयमिति । एवंविधाश्चाविभागज्ञा अस्मिन्काले भूयांसोऽनुभूयन्ते । तदेवं शास्त्रकारस्य सूरेरुपकाराय प्रवृत्तस्य प्रत्युत प्रभूतानामपकारायापि प्रवृत्तिः प्रबभूव, ततश्च लाभमिच्छतो मूलक्षतिरजनिष्टेति चेत् । न, शास्त्रकारस्यैवोपकारायैव प्रवृत्तत्वस्याप्यपकारासिद्धेः, विशेषणद्वारेण हेयोपादेयविभागस्यापि कतिपयसहृदयहृदयसंवेद्यस्य सत्सूचनात् । तथाहि । सद्दर्शनं जिनं नत्वा । सद्विद्यमाने सत्ये च प्रशस्तेऽर्चितसाधुष्वित्यनेकार्थनाममालावचनात् । सत्सत्यं न पुरस्सत्यं दर्शनं मतं यस्य तम् । जिनमिति विशेष्यम् । चतुर्विंशतेरपि जिनानामेकतरं रागादिरिपुजयात्प्राप्तान्वयनामानं जिनं वीतरागं नत्वा । एतेन पदद्वयेन चतुर्विंशतेरपि जिनाना-

अन्योन्यमतभेदो नास्तीति सूचितम्। ननु श्वेताम्बरदिगम्बराणां कथं मिथो मतभेद इति चेत्। उच्यते। मूलतोऽमीषां मिथो न भेदः किंतु पाश्चात्य एवेति॥ कीदृशं जिनम्। अवीरम्। आ स्वयंभू अ कृष्ण, उ ईश्वर। आ अ उ इति स्वरत्रययोगे ओरिति सिद्धम्। तानीरयति तन्मतापासनेन प्रेरयतीत्यचिमत्यपि अवीरम्। स्वयम्भ्वादिकप्रमुखपरदेवताभि-मतमतानां निरासकमित्यर्थः॥

तथा स्याद्वाददेशकम्। स्याद्वाद घ्नन्ति छिन्दते क्वचिद्" इति अमत्यये स्याद्वादद्यसमारम्भविरोधादिदूषणोद्घोषणे स्याद्वादस्य छेदिन इत्यर्थः। तेषां ई लक्ष्मीं महिमानं वा श्यति तत्तदीयमतापासनेन तनूकरोति यस्तत्स्याद्वाददेशम्। कै गै रै शब्दे। कै कायतीति 'क्वचिद्' इति डे क वचनम्। स्याद्वाददेश क वचनं यस्य तम्। अनेन विशेषणेन प्राग्भा-नामशेषाणां बौद्धादीनां सम्भवेतिहासागमाणवादिचरकप्रमुखाणां

मन्येत् । तन्निवारणाय प्रागुक्तविशेषणसमष्टीतमपि बौद्धमतनिरसन पुनरिह सूचित द्रष्टव्यम् । एतेषा परदर्शनाना निरसनप्रकारो ग्रन्थान्तरादवसेय । तदेव जिनस्य विशेषद्वारेण सत्यदर्शनता सर्वपरदर्शनजेतृवचनता चाभिदधताखिलान्यदर्शनाना हेयता जैनदर्शनस्योपादेयता सूचिता मन्तव्या । ततो नास्माद्ग्रन्थकारात्सत्यासत्यदर्शनविभागानभिज्ञानामप्युपकार कश्चन सभवतीति, तद्विभागस्यापि व्यञ्जितत्वात् ॥ तथापर कश्चिदाह । ननु येषा सत्यासत्यमतविभागाविभावके ग्रन्थकारवचसि सम्यगास्था न भविन्त्री, तेषा का वार्तेति । उच्यते । येषामास्था न भाविनी, ते द्वेधा । एके रागद्वेषाभावेन मध्यस्थचेतस, अन्ये पुना रागद्वेषादिकालुष्यकलुषितत्वाद्दुर्बोधचेतस । ये दुर्बोधचेतसस्तेषा सर्वज्ञेनापि सत्यासत्यविभागप्रतीति कर्तु दु शका, किं पुनरपरेणेति तानवगणय्य मध्यस्थचेतस उद्दिश्य विशेषणद्वारा सत्यासत्यमतविभागज्ञानस्योपाय प्राह । सद्दर्शनमिति । वीर कथ भूतम् । सद्दर्शनम् । सन्त साधवो मध्यस्थचेतस इति यावत्, तेषा दर्शन ज्ञानमर्थात्सत्यासत्यमतविभागज्ञान यथावदाप्तत्वपरीक्षाक्षमलेन यस्माद्वीरात्स सद्दर्शनस्तम् । एतेन श्रीवीरस्य यथावदाप्तत्वादिस्वरूपमेव परीक्षणीयमिति सूचितम् । अथवा सता साधूना दर्शन तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षण यस्मात्स सद्दर्शन । अथवा सन्तो विद्यमाना जीवादय पदार्थास्तेषा दर्शन यथावदवलोकन यस्माद्वीरात्स सद्दर्शनस्तम् । कुत एवविधम् । यत

स्याद्वाददेशकं, प्रागुक्तस्याद्वादभाषकम्। एवंविधमपि कुत इत्याह। यतो जिनं रागद्वेषादिजयनशीलम्। जिनो हि वीतरागत्वादसत्यं न भाषते, तत्कारणाभावादिति भावः। शेषश्लोकव्याख्यानं प्राग्वत्॥ एवं चात्रैवमुक्तं भवति। ये हि श्रीवीरस्य यथावदाप्तत्वादिपरीक्षां विधास्यन्ति स्याद्वादं च तत्प्रणीतं मध्यस्थतया सम्यगवलोक्य पश्चात्परमतान्यप्यालोकयिष्यन्ति ते सत्यासत्यदर्शनविभागमपि स्वयमेवावभोत्स्यन्ते। किमस्मद्वचनव्याख्याकरणावरणेनेति। एतेन ग्रन्थकृता सर्वथाचार्य माध्यस्थ्यमेव दर्शितं द्रष्टव्यं सत्यासत्यदर्शनविभागपरिज्ञानोपायश्च हितबुद्ध्याभिहितोऽवगन्तव्यः पुरातनैरप्येवमेव सत्यासत्यदर्शनविभागस्य करणात्। तदुक्तं पूज्यश्रीहरिभद्रसूरिभिरेव लोकतत्त्वनिर्णये।

बन्धुर्न नः स भगवान् रिपवोऽपि नान्ये
साक्षान्न दृष्टचर एकतरोऽपि चैषाम्।
श्रुत्वा वचः सुचरितं च पृथग्विशेषं
वीरं गुणातिशयलोलतया श्रिताः स्मः॥ १॥
पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु।
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः॥ २॥

प्रभुश्रीहेमसूरिभिरप्युक्तं वीरस्तुतौ।

न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु।
यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु त्वामेव वीर प्रभुमाश्रिताः स्मः॥१॥

इति॥

नन्वत्र सर्वदर्शनवाच्योऽर्थो वक्तुं प्रक्रान्तः, स च संख्यातिक्रान्तः। तत्कथं स्वल्पीयसानेन प्रस्तुतशास्त्रेण सोऽभिधातुं शक्यो जैनादन्यदर्शनानां परसमयापरनामधेयानामसंख्यातत्वात्। तदुक्तं सम्मतिसूत्रे श्रीसिद्धसेनदिवाकरेण

जावइया वयणपहा तावइया चेव हुंति नयवाया।
जावइया नयवाया तावइया चेव परसमया ॥ १ ॥

व्याख्या ॥ अनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनो य एकदेशोऽन्यदेशनिरपेक्षस्य यदवधारणं सोऽपरिशुद्धो नयः। स एव च वचनमार्ग उच्यते। एवं चानन्तधर्मात्मकस्य सर्वस्य वस्तुन एकदेशानामितरांशनिरपेक्षाणां यावन्तोऽवधारणप्रकाराः संभवन्ति तावन्तो नया अपरिशुद्धा भवन्ति। ते च वचनमार्गा इत्युच्यन्ते॥ ततोऽयं गाथार्थः। सर्वस्मिन् वस्तुनि यावन्तो यावत्संख्या वचनपथा वचनानामन्योन्यैकदेशवाचकानां शब्दानां मार्गा अवधारणप्रकारा भवन्ति, तावन्त एव भवन्ति नयवादाः, नयानां तत्तदेकदेशावधारणप्रकाराणां वादाः प्रतिपादकाः शब्दप्रकाराः। यावन्तो नयवादा एकैकांशावधारणवाचकशब्दप्रकाराः, तावन्त एव परसमयाः परदर्शनानि भवन्ति, स्वेच्छाप्रकल्पितविकल्पनिबन्धनत्वात्परसमयानां विकल्पानां चासंख्यत्वात्। अयं भावः। यावन्तो जने तत्तदपरापरवस्त्वेकदेशानामवधारणप्रतिपादकाः शब्दप्रकारा भवेयुस्तावन्त एव परसमया भवन्ति। तत्तेषामपरिमितत्वमेव स्वकल्पनाशिल्पिघटितविकल्पानामनियतत्वात् तदुत्थप्रवादानामपि तत्संख्या-

परिमाणत्वादिति । तदेव गणनातिगा परसमया भवन्ति । अथवा सूत्रकृदाख्ये द्वितीयेऽङ्गे परप्रवादुकाना चीणि शतानि त्रिषष्ट्यधिकानि परिसख्यायन्ते । तदर्थसग्रहगाथेय ।

असिइसय किरियाण अकिरियवाईण होइ चुलसीई ।
अन्नाणिय सत्तट्ठी वेणइयाण च बत्तीस ॥ १ ॥

अस्या व्याख्या ॥ अशीत्यधिक शतम् । किरियाणति क्रियावादिनाम् ॥ तत्र क्रिया जीवाद्यस्तित्व वदन्तीत्येवशीला क्रियावादिन, मरीचिकुमारकपिलोलूकमाठरप्रभृतय । ते पुनरमुनोपायेनाशीत्यधिकशतसख्या विज्ञेया । जीवाजीवास्रवबन्धसवरनिर्जरापुण्यापुण्यमोक्षरूपान्नव पदार्थान् परिपाट्या पट्टिकादौ विरचय्य जीवपदार्थस्याध स्वपरभेदावुपन्यसनीयौ । तयोरधो नित्यानित्यभेदौ तयोरप्यध कालेश्वरात्मनियतिस्वभावभेदा पञ्च न्यसनीया । ततश्चैव विकल्पा कर्तव्या । तद्यथा ॥

अस्ति जीव स्वतो नित्य कालत इत्येको विकल्प । अस्य च विकल्पस्यायमर्थ । विद्यते खल्वयमात्मा स्वेन रूपेण नित्यश्च कालत कालवादिनो मते । कालवादिनश्च नाम ते मन्तव्या ये कालकृतमेव जगत्सर्व मन्यन्ते । तथा च ते प्राहु । न कालमन्तरेण चम्पकाशोकसहकारादिवनस्पतिकुसुमोद्गमफलबन्धादयो हिमकणानुषक्तशीतप्रपातनक्षत्रगर्भाधानवर्षादयो वर्तुविभागसपादिता बालकुमारयौवनवलिपलितागमादयो वावस्थाविशेषा घटन्ते प्रतिनियतकालविभागत एव तेषा-

मुपलभ्यमानत्वात् । अन्यथा सर्वमव्यवस्थया भवेत् । न चैतद्दृष्टमिष्टं वा । अपि च । मुद्गपक्तिरपि न कालमन्तरेण लोके भवन्ती दृश्यते । किं तु कालक्रमेण । अन्यथा स्थाली-न्धनादिसामग्रीसंपर्कसंभवे प्रथमसमयेऽपि तथा भावो भवेत् । न च भवति । तस्माद्यत्कृतक तत्सर्वं कालकृतमिति । तथा चोक्तम् ।

न कालव्यतिरेकेण गर्भबालशुभादिकम् ।
यत्किंचिज्जायते लोके तदसौ कारणं किल ॥ १ ॥
किं च कालादृते नैव मुद्गपक्तिरपीक्ष्यते ।
स्थाल्यादिसंनिधानेऽपि तत कालादसौ मता ॥ २ ॥
कालाभावे च गर्भादि सर्वं स्यादव्यवस्थया ।
परेष्टहेतुसद्भावमात्रादेव तदुद्भवात् ॥ ३ ॥
काल पचति भूतानि काल संहरते प्रजा ।
काल सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रम ॥ ४ ॥

अत्र परेष्टहेतुसद्भावमात्रादिति पराभिमतवनितापुरुष-संयोगादिरूपहेतुसद्भावमात्रादेव तदुद्भवादिति गर्भाद्युद्भव-प्रसङ्गात् । तथा काल पचति, परिपाक नयति परिणति नयति भूतानि पृथिव्यादीनि । तथा काल संहरते प्रजा, पूर्वपर्यायात्प्रच्याव्य पर्यायान्तरेण प्रजा लोकान्स्थापयति । तथा काल सुप्तेषु जागर्ति, काल एव सुप्त जनमापदो रक्षतीति भाव । तस्माद् हि स्फुट दुरतिक्रमोऽपाकर्तुमशक्य काल इति ॥

उक्तेनैव प्रकारेण द्वितीयोऽपि विकल्पो नवरं कालवादिन

इति नाम्न ईश्वरवादिन इति वक्तव्यम्। तद्यथा। अस्ति जीव स्वतो नित्य ईश्वरत। ईश्वरवादिनश्च सर्वं जगदीश्वरकृत मन्यन्ते। ईश्वर च सहसिद्धज्ञानवैराग्यधर्मैश्वर्यरूपचतुष्टय प्राणिनां च स्वर्गापवर्गयो प्रेरकमिति। तदुक्तम्।

ज्ञानमप्रतिघ यस्य वैराग्य च जगत्पते।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्ध चतुष्टयम् ॥ १ ॥
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मन सुखदुःखयो।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥२॥ इत्यादि।

तृतीयो विकल्प आत्मवादिनाम्। आत्मवादिनो नाम पुरुष एवेद सर्वमित्यादि प्रतिपन्ना ॥

चतुर्थो विकल्पो नियतिवादिनाम्। ते ह्येवमाहु। नियतिर्नाम तत्त्वान्तरमस्ति यद्वशादेते भावा सर्वेऽपि नियतेनैव रूपेण प्रादुर्भावमश्नुवते, नान्यथा। तथाहि। यद्यदा यतो भवति तत्तदा तत एव नियतेनैव रूपेण भवदुपलभ्यते। अन्यथा कार्यकारणव्यवस्था प्रतिनियतरूपव्यवस्था च न भवेत्, नियामकाभावात्। तत एव कार्यनैयत्यत प्रतीयमानामेनां नियति को नाम प्रमाणपथकुशलो बाधितु क्षमते। मा प्रापदन्यत्रापि प्रमाणपथव्याघातप्रसङ्ग। तथा चोक्तम्

नियतेनैव रूपेण सर्वे भावा भवन्ति यत्।
ततो नियतिजा ह्येते तत्स्वरूपानुवेधत ॥ १ ॥
यद्यदैव यतो यावत्तत्तदैव ततस्तथा।
नियत जायते न्यायात् क एनां बाधितु क्षम ॥ २ ॥

पञ्चमो विकल्प स्वभाववादिनाम् । स्वभाववादिनो ह्येवमाहु । इह वस्तुन स्वत एव परिणति स्वभाव । सर्वे भावा स्वभाववशादुपजायन्ते । तथाहि । मृद कुम्भो भवति न पटादि । तन्तुभ्योऽपि पट उपजायते न घटादि । एतच्च प्रतिनियत भवन न तथा स्वभावतामन्तरेण घटामटङ्कमाटीकते । तस्मात्सकलमिद स्वभावकृतमवसेयम् । तथा चाहु ।

क कण्टकाना प्रकरोति तैक्ष्ण्य
विचित्रभाव मृगपक्षिणां च ।
स्वभावत सर्वमिद प्रवृत्त न
कामचारोऽस्ति कुत प्रयत्न ॥ १ ॥

बदर्या कण्टकस्तीक्ष्ण ऋजुरेकश्च कुञ्चित ।
फल च वर्तुल तस्या वद केन विनिर्मितम् ॥२॥ इत्यादि ।

अपि च । आस्तामन्यत्कार्यजातमिह मुद्गपक्तिरपि न स्वभावमन्तरेण भवितुमर्हति । तथाहि । स्थालीन्धनकालादि सामग्रीसम्भवेऽपि न कङ्कटुकमुद्गाना पक्तिरुपलभ्यते । तस्माद्यद्भावे न भवति तत्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्कृतमिति । स्वभावकृता मुद्गपक्तिरप्येष्टव्या । तत सकलमेवेद वस्तुजात स्वभावहेतुकमवसेयमिति ॥

तदेव स्वत इति पदेन लब्धा पञ्च विकल्पा । एव च परत इत्यनेनापि पञ्च लभ्यन्ते । परत इति परेभ्यो व्यावृत्तेन रूपेणात्मा विद्यते । यत प्रसिद्धमेतत् । सर्वपदार्थानां परपदार्थस्वरूपापेक्षया स्वरूपपरिच्छेदो यथा दीर्घत्वाद्यपेक्षया

क्रमवत्त्वादिपरिच्छेद । एवमात्मनि स्वभावतोऽसमीक्ष्य तद्व्यतिरिक्तबुद्धि प्रवर्तते । अतो यदात्मन स्वरूप तत्परत एवावधार्यते, न स्वत इति । एव नित्यत्वापरित्यागेन दश विकल्पा लब्धा । एवमनित्यपदेनापि सर्वेऽपि मिलिता विंशति । एते च जीवपदार्थेन लब्धा । एवमजीवादिष्वष्टसु पदार्थेषु प्रत्येक विंशतिर्विंशतिर्विकल्पा लभ्यन्ते । ततो विंशतिर्नवगुणिता शतमशीत्युत्तर क्रियावादिनां भवति ॥

तथा न कस्यचित्प्रतिक्षणमवस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया सभवति उत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशादित्येव ये वदन्ति त अक्रियावादिन आत्मादिनास्तित्ववादिन इत्यर्थ । ते च कोकुल काण्ठेविद्धिरोमकसुगतप्रमुखा । तथा चाहुरेके ।

क्षणिका सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुत क्रिया ।
भूतिर्येषा क्रिया सैव कारण सैव चोच्यते ॥ १ ॥

एतेषा चतुरशीतिर्भवति । सा चामुनोपायेन द्रष्टव्या । पुण्यापुण्यवर्जितशेषजीवाजीवादिपदार्थसप्तकन्यास । तस्य चाध प्रत्येक स्वपरविकल्पोपादानम् । असत्त्वादात्मनो नित्यानित्यविकल्पौ न स्त । कालादीनां पञ्चानामधस्तात्षष्ठी यदृच्छा न्यस्यते । इह यदृच्छावादिन सर्वेऽप्यक्रियावादिनस्तत प्राग्यदृच्छा नोपन्यस्ता । तत एव विकल्पाभिलाप । नास्ति जीव स्वत कालत इत्येको विकल्प । अथ भाव । इह पदार्थानां लक्षणत सत्ता निश्चीयते कार्यतो वा । न चात्मनस्तादृगस्ति लक्षण, येन तत्सत्तां प्रतिपद्येमहि । नापि

कार्यमणूनामिव महीभ्रादि सम्भवति । अतो नाख्यातमेति । एवमीश्वरादिवादिभिरपि यदृच्छापर्यन्तैर्विकल्प्या वाच्याः । सर्वेऽपि मिलिता षड्विकल्पाः । अमीषां च विकल्पानामर्थं प्रस्तुतभावनीय । नवरं यदृच्छात इति यदृच्छावादिनां मते । यदृच्छा ह्यनभिसंधिपूर्विकार्थप्राप्तिः ॥ अथ के ते यदृच्छावादिनः । उच्यते । इह ये भावानां सतानापेक्षया न प्रतिनियतं कार्यकारणभावमिच्छन्ति, किं तु यदृच्छया, ते यदृच्छावादिनः, ते ह्येवमाहुः । न खलु प्रतिनियतो वस्तूनां कार्यकारणभावस्तथा प्रमाणेनाग्रहणात् । तथाहि । शालूकादपि जायते शालूको । गोमयादपि जायते शालूकः । वह्नेरपि जायते वह्निररणिकाष्ठादपि । धूमादपि जायते धूमोऽग्नीन्धनसंपर्कादपि । कन्दादपि जायते कन्दली बीजादपि । वटादयो बीजादुपजायन्ते शाखैकदेशादपि । गोधूमबीजादपि जायन्ते गोधूमा वंशबीजादपि । ततो न प्रतिनियतः कश्चिदपि कार्यकारणभाव इति । यदृच्छातः कचित्किंचिद्भवतीति प्रतिपत्तव्यम् । न खल्वन्यथा वस्तुसद्भावं पश्यन्तोऽन्यथात्मानं प्रेक्षावन्तः परिक्लेशयन्ति । यदुक्तम् ।

अतर्कितोपस्थितमेव सर्वं
चित्रं जनानां सुखदुःखजातम् ।
काकस्य तालेन यथाभिघातो
न बुद्धिपूर्वोऽस्ति वृथाभिमानः ॥ १ ॥

इत्यादि । दृष्टमेव सर्वं जातिजरामरणादिकं लोके काक-

ताभ्यामिति । तथा च स्वत षड्विकल्पा लब्धास्तथा नास्ति परत काल इत्येवमपि षड्विकल्पा लभ्यन्ते । सर्वेऽपि मिलिता द्वादश विकल्पा जीवपदेन लब्धा । एवमजीवादिष्वपि षट्सु पदार्थेषु प्रत्येक द्वादश विकल्पा लभ्यन्ते । ततो द्वादशभि सप्त गुणिताश्चतुरशीतिर्भवन्त्यक्रियावादिना विकल्पा ॥

तथा कुत्सित ज्ञानमज्ञान तदेषामस्तीत्यज्ञानिका । ततोऽनेकस्वरादिति मत्वार्थीय इकप्रत्यय । अथवाज्ञानेन चरन्तीत्यज्ञानिका , असञ्चिन्त्यकृतकर्मबन्धवैफल्यादिप्रतिपत्तिलक्षणा शाकल्यसात्यमुग्रिमौदपिप्पलादवादरायणजैमिनिवसुप्रभृतय । ते ह्येव ब्रुवते । न ज्ञान श्रेय, तस्मिन् सति विरुद्धप्ररूपणाया विवादयोगतश्चित्तकालुष्यादिभावतो दीर्घतरससारप्रवृत्ते । यदा पुनर ज्ञानमाश्रीयते तदा नाहङ्कारसम्भवो नापि परस्योपरि चित्तकालुष्यभाव , ततो न बन्धसम्भव । अपि च । य सचिन्त्य क्रियते कर्मबन्ध स दारुणविपाकोऽत एवावश्यवेद्यस्तस्य तीव्राध्यवसायतो निष्पन्नत्वात् । यत्तु मनोव्यापारमन्तरेण कायवाक्प्रवृत्तिमात्रतो विधीयते, न तत्र मनसोऽभिनिवेशस्ततो नासावावश्य वेद्यो नापि तस्य दारुणो विपाक । केवलमतिशुष्कसुधापङ्कधवलितभित्तिगतरजोमल इव स कर्मसङ्ग स्वत एव शुभाध्यवसायपवनविचालितोऽपयाति । मनसोऽभिनिवेशाभावश्चाज्ञानाभ्युपगमेसमुपजायते, ज्ञाने सत्यभिनिवेशसम्भवात् । तस्मादज्ञानमेव मुमुक्षुणा

मुक्तिपथप्रवृत्तेनाभ्युपगन्तव्य, न ज्ञानमिति ॥ अन्यच्च । भवेद्युक्तो ज्ञानस्याभ्युपगमो, यदि ज्ञानस्य निश्चय कर्तुं पार्यते । यावता स एव न पार्यते । तथाहि । सर्वेऽपि दर्शनिन परस्पर भिन्नमेव ज्ञान प्रतिपन्ना । ततो न निश्चय कर्तुं शक्यते, किमिद सम्यगुतेदमिति । अथ यत्सकलवस्तुस्तोमसाक्षात्कारिभगवद्वर्धमानो-पदेशादुपजायते ज्ञान तत्सम्यग्नेतरत्, असर्वज्ञमूलत्वादिति चेत् । सत्यमेतत्, किं तु स एव सकलवस्तुस्तोमसाक्षात्कारी, न तु सौगतादिसमत सुगतादिरिति कथ प्रतीयते, तद्ग्राहकप्रमाणाभावादिति तदवस्थ सशय । ननु यस्य दिव समागत्य देवा पूजादिक कृतवन्त, स एव वर्धमान सर्वज्ञो, न शेषा सुगतादय इति चेन्न, वर्धमानस्य चिरातीतत्वेनेदानीं तद्भावग्राहकप्रमाणाभावात् । सम्प्रदायादवसीयत इति चेत् । ननु सोऽपि सम्प्रदायो धूर्तपुरुषप्रवर्तित किं वा सत्यपुरुषप्रवर्तित इति कथमवगन्तव्य, प्रमाणाभावात् । न चाप्रमाणक वय प्रतिपत्तु क्षमा । मा प्रापदतिप्रसङ्ग । अन्यच्च । मायाविन स्वयमसर्वज्ञा अपि जगति स्वस्य सर्वज्ञभाव प्रचिकटयिषवस्तथाविधेन्द्रजालवशाद्दर्शयन्ति देवानितस्तत सचरत स्वस्य पूजादिक कुर्वत । ततो देवागमदर्शनादपि कथ तस्य सर्वज्ञत्वनिश्चय । तथा चाह जैन एव स्तुतिकार समन्तभद्र ।

देवागमनभोयानचामरादिविभूतय ।
मायाविष्वपि दृश्यन्ते नातस्त्वमसि नो महान् ॥ १ ॥

भवतु वा वर्धमानस्वामी सर्वज्ञस्तथापि तस्य सत्कोऽयमा-

चाराङ्गादिक उपदेश, न पुन केनापि धूर्तेन स्वय विरच्य प्रवर्तित इति कथमवसेय, अतीन्द्रिये विषये प्रमाणाभावात् । भवतु वा तस्यैवायमुपदेशस्तथापि तस्यायमर्थो नान्य इति न शक्य प्रत्येतु, नानार्था हि शब्दा लोके प्रवर्तन्ते, तथादर्शनात् । ततोऽन्यथाप्यर्थसभावनायां कथ विवक्षितार्थ निश्चय । छद्मस्थेन हि परचेतोवृत्तेरप्रत्यक्षत्वात् कथमिद ज्ञायते 'एष सर्वज्ञस्याभिप्रायोऽनेन चाभिप्रायेणाय शब्द प्रयुक्तो नाभिप्रायान्तरेण' इति । तदेव दीर्घतरसंसारकारणत्वात् सम्यग्निश्चयाभावाच्च न ज्ञान श्रेय, किं त्वज्ञानमेवेति स्थितम् ॥

ते चाज्ञानिका सप्तषष्टिसख्या अमुनोपायेन प्रतिपत्तव्या । इह जीवाजीवादीन् पदार्थान् कचित्पट्टकादौ व्यवस्थाप्य पर्यन्त उत्पत्ति न्यस्यते । तेषां च जीवादीनां नवाना प्रत्येकमध सप्त सत्त्वादयो न्यस्यन्ते । तद्यथा । सत्त्व १, असत्त्व २, सदसत्त्व ३, अवाच्यत्व ४, सदवाच्यत्व ५ असदवाच्यत्व ६, सदसदवाच्यत्व ७ चेति । तत्र सत्त्व स्वरूपेण विद्यमानत्वम् । १ । असत्त्व पररूपेणाविद्यमानत्वम् । २ । सदसत्त्व स्वरूपपररूपाभ्यां विद्यमानाविद्यमानत्वम् । ३ । तथा तदेव सत्त्वमसत्त्व च यदा युगपदेकेन शब्देन वक्तुमिष्यते तदा तद्वाचक शब्द कोऽपि न विद्यत इत्यवाच्यत्वम् । ४ । यदा त्वेको भाग सत्पर्यायवाच्यो युगपद्विवक्ष्यते तदा सदवाच्यत्वम् । ५ । यदा त्वेको भागोऽसत्पर्यायवाच्यस्तदासदवाच्यत्वम् । ६ । यदा त्वेको भाग सत्पर्यायासत्परतरयावाच्यस्तदा सदसद-

वाच्यत्वमिति । ७ । न चैतेभ्य सप्तभ्यो विकल्पेभ्यो ऽन्यो विकल्प संभवति, सर्वस्यैतेष्वेवान्तर्भावात् । तत सप्त विकल्पा उपन्यस्ता । सप्त च विकल्पा नवभिर्गुणिता जातास्त्रिषष्टि ॥ उत्पत्तेश्चत्वार एवाद्या विकल्पा । तद्यथा । सत्त्वमसत्त्व सदसत्त्व-मवाच्यत्व चेति । शेषविकल्पत्रय तूत्पत्त्युत्तरकाल पदार्थावय-वापेक्षमतोऽत्रासंभवीति नोक्तम् । एते चत्वारो विकल्पास्त्रि-षष्टिमध्ये प्रक्षिप्यन्ते तत सप्तषष्टिर्भवन्ति । तत को जानाति जीव सन्नित्येको विकल्प । न कश्चिदपि जानाति, तद्ग्राहक-प्रमाणाभावादिति भाव । ज्ञातेन वा किं तेन प्रयोजन, ज्ञातस्याभिनिवेशहेतुतया परलोकप्रतिपन्थित्वात् । एवमसदा-दयोऽपि विकल्पा भावनीया । उत्पत्तिरपि किं सतोऽसत सदसतोऽवाच्यस्य वेति को जानाति, ज्ञातेन वा न किंचिदपि प्रयोजनमिति ॥

तथा विनयेन चरन्तीति वैनयिका, वसिष्ठपराशर-वाल्मीकिव्यासेलापुत्रसत्यदत्तप्रभृतय । एते चानवधृतलिङ्गाचार-शास्त्रा विनयप्रतिपत्तिलक्षणा वेदितव्या । ते च द्वात्रिंश-त्संख्या अमुनोपायेन द्रष्टव्या । सुरनृपतियतिज्ञातिस्थविराधममातृ-पितृरूपेष्वष्टसु स्थानेषु कायेन मनसा वाचा दानेन च देश-कालोपपन्नेन विनय कार्य इति चत्वार कायादय स्थाप्यन्ते । चत्वारश्चाष्टभिर्गुणिता जाता द्वात्रिंशत् ॥

एवमेतानि त्रीणि शतानि त्रिषष्ट्यधिकानि परदर्शनाना भवन्ति ॥

अथवा लोकस्वरूपेऽप्यनेके वादिनोऽनेकधा विप्रवदन्ते। तद्यथा। केचिन्नारीश्वरजं जगन्निगदन्ति। परे सोमाग्निसम्भवम्। वैशेषिका द्रव्यगुणादिषड्विकल्पम्। केचित्काश्यपकृतम्। परे दक्षप्रजापतीयम्। केचिद् ब्रह्मादित्रयैकमूर्तिसृष्टम्। वैष्णवा विष्णुमयम्। पौराणिका विष्णुनाभिपद्मजब्रह्मजनितमातृजम्। त एव केचिदवर्णम्। ब्रह्मणा वर्णादिभि सृष्टम्। केचित्कालकृतम्। परे क्षित्याद्यष्टमूर्तीश्वरकृतम्। अन्ये ब्रह्मणो मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिजन्मकम्। सांख्या प्रकृतिभवम्। शाक्या विज्ञप्तिमात्रम्। अन्य एकजीवात्मकम्। केचिदनेकजीवात्मकम्। परे पुरातनकर्मकृतम्। अन्ये स्वभावजम्। केचिदक्षरजातभूतोद्भूतम्। केचिदण्डप्रभवम्। आश्रमी त्वहेतुकम्। पूरणो नियतिजनितम्। पराशर परिणामप्रभवम्। केचिद्यादृच्छिकम्। नैकवादिनोऽनेकस्वरूपम्। तुरुष्का गोस्वामिनामैकदिव्यपुरुषप्रभवम्। इत्यादयोऽनेकवादिनो विद्यन्ते। एषां स्वरूप लोकतत्त्वनिर्णयात् हारिभद्रादवगन्तव्यम्। एव भवगतादिजीवस्वरूपे ज्योतिश्चक्रादिचारस्वरूपे च नैके विप्रतिपद्यन्ते। तथा बौद्धानामष्टादशनिकायभेदा वैभाषिकसौत्रान्तिकयोगाचारमाध्यमिकादिभेदा वा वर्तन्ते। जैमिनेयस्त्रिष्वकृता षड्वो भेदा।

भोबेक कारिका वेत्ति तन्त्र वेत्ति प्रभाकर।
वामनस्तूभय वेत्ति न किंचिदपि रेवण ॥ १ ॥

अपरेऽपि बहूदककुटीचरहंसपरमहंसभाट्टप्रभाकरादयो-

ऽनेकेऽन्तर्भेदा । साङ्ख्यानां चरकादयो भेदा । अन्येषामपि सर्वदर्शनानां देवतत्त्वप्रमाणमुक्तिप्रभृतिस्वरूपविषये तत्तदनेकशिष्यसतानकृतास्तत्तद्ग्रन्थकारकृता वा मतभेदा बहवो विद्यन्ते । तदेवमनेकानि दर्शनानि लोकेऽभिधीयन्ते ॥ तानि च सर्वाणि देवतातत्त्वप्रमाणादिभेदेनाचार्योयथा प्रस्तुतग्रन्थेनाभिधातुमशक्यानि, तत्कथमत्राचार्येणसर्वदर्शनवाच्योऽर्थो निगद्यत इत्येव गदितुमशक्योऽर्थो वक्तु प्रत्यज्ञायि, गगनाङ्गुलप्रमितिरिव पारावारोभयतटसिकताकणगणनमिवात्यन्त दुःशक्योऽयमर्थ प्रारब्ध इति चेत् । सत्यमेतद्यद्यवान्तरतद्भेदापेक्षया वक्तुमेषोऽर्थ प्रक्रान्त स्यात् । यावता तु मूलभेदापेक्षयैव यानि सर्वाणि दर्शनानि तेषामेव वाच्योऽत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातोऽस्ति नोत्तरभेदापेक्षया, ततो न कश्चन दोष । सर्वशब्द च व्याचक्षाणैरस्माभि पुराप्ययमर्थो दर्शित एव, पर विस्मरणशीलेन भवता विस्मारित इति ॥

एतमेवार्थं ग्रन्थकारोऽपि साक्षादाह

दर्शनानि षडेवात्र मूलभेदव्यपेक्षया ।
देवतातत्त्वभेदेन ज्ञातव्यानि मनीषिभि ॥ २ ॥

अत्र प्रस्तुतेऽस्मिग्ग्रन्थे दर्शनानि षडेव मूलभेदव्यपेक्षया मूलभेदापेक्षया मनीषिभिर्मेधाविभिर्ज्ञातव्यानि । न पुनरवान्तरतद्भेदापेक्षयाधिकानि परमार्थतस्तेषामेष्वेवान्तर्भावात् । षडेवेति सावधारण पदम् । केन हेतुना मूलभेदानां षोढात्व-

मित्याशङ्क्याह । देवतातत्त्वभेदेनेति । देवा एव देवता, स्वार्थेऽत्र तल्प्रत्यय । तत्त्वानि प्रमाणैरुपपन्ना । परमार्थसन्तोऽर्था । द्वन्द्वे देवतातत्त्वानि तेषा भेदेन पार्थक्येन । ततोऽयमर्थ । देवतातत्त्वभेदेन यतो दर्शनाना षडेव मूलभेदा भवेयुस्तत षडेवात्र दर्शनानि वक्ष्यन्ते, न पुनरुत्तरभेदापेक्षयाधिकानीति । एतेन प्राक्तनश्लोके सच्छब्दग्रहणेऽपि षडेवात्र दर्शनानि वक्तु प्रतिज्ञातानि सन्तीति ज्ञापित द्रष्टव्यम् ॥

अथ षण्णा दर्शनाना नामान्याह

बौद्ध नैयायिक साख्य जैन वैशेषिक तथा ।
जैमिनीय च नामानि दर्शनानाममून्यहो ॥ ३

बुद्धा सुगतास्ते च सप्त भवन्ति । विपश्यी १ शिखी
विश्वभू ३ क्रकुच्छन्द ४ काञ्चन ५ काश्यप ६ शाक्यसि

कोऽप्यासीदित्यावेदित भवति ॥ नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा एव । वैशेषिक, विनयादिभ्य इति स्वार्थे इकण् । तद्वैशेषिक विदन्त्यधीयते वा, तद्वेत्त्यधीते, इत्यणि वैशेषिकास्तेषामिद वैशेषिकम् ॥ जैमिनिराद्य पुरुषविशेषस्तस्येद मत जैमिनीय मीमांसकापरनामकम् ॥

तथाशब्दश्चकारश्च समुच्चयार्थौ । एवमन्यत्राप्यवसेयम् । अमूनि षडपि दर्शनाना नामानि । अहो इति शिष्यामन्त्रणे । आमन्त्रण च शिष्याणा चित्तव्यासङ्गत्याजनेन शास्त्रश्रवणाभिमुखीकरणार्थमत्रोपन्यस्तम् ॥

[अथ बौद्धमतम्] ।

अथ यथोद्देशस्तथा निर्देश इति न्यायादादौ बौद्धमतमाचष्टे ।

तत्र बौद्धमते तावद्देवता सुगतः किल ।
चतुर्णामार्यसत्याना दुःखादीना प्ररूपकः ॥ ४ ॥

तत्रशब्दो निर्धारणार्थ, तावच्छब्दोऽवधारणे । तेषु दर्शनेष्वपराणि तावत्तिष्ठन्तु, बौद्धमतमेव प्रथम निर्धार्यत इत्यर्थ । अत्र चादौ बौद्धदर्शनोपलक्षणार्थ मुग्धशिष्यानुग्रहाय बौद्धाना लिङ्गवेषाचारादिस्वरूप प्रदश्यते । चमरो मौण्ड्य

कृत्ति कमण्डलुश्च लिङ्गम् । धातुरक्तमाशल्फ परिधान वेष । शौचक्रिया वल्कौ ।

मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय पेया भक्त मध्ये पानक चापराह्णे ।
द्राक्षाखण्ड शर्करा चार्धरात्रे मोक्षश्चान्ते शाक्यपुत्रेण दृष्ट ॥१॥
मणुन्न भोयण सुधा मणुन्न सयणासण ।
मणुन्नसि अगारंसि मणुन्न झायए मुणी ॥ २ ॥

भिक्षायां पात्रे पतित सर्व शुद्धमिति मन्वाना मांसमपि भुञ्जते। ब्रह्मचर्यादिस्वकीयक्रियायां च भृश दृढतमा भवन्ति। इत्यादिराचार । धर्मबुद्धसङ्घरूप रत्नत्रयम्। तारादेवी शासने विघ्नाशिनी। विपश्यादय सप्त बुद्धा कण्ठे रेखात्रयाङ्किता सर्वज्ञा देवा। बुद्धस्तु सुगतो धर्मधातुरित्यादीनि तस्य नामानि। भिक्षुसौगतशाक्यशौद्धोदनिसुततथागतशून्यवादिनामानो बौद्धा। तेषां शौद्धोदनिधर्मोत्तरार्चटधर्मकीर्तिप्रज्ञाकरदिग्नागप्रमुखा ग्रन्थकारा गुरव ॥

अथ प्रस्तुतश्लोकोऽयतो व्याख्यायते। बौद्धमते बौद्धदर्शने सुगतो बुद्धो देवता देव। किलेत्याप्तप्रवादे। कीदृश स। चतुर्णामित्यादि। आराद्दूरायाता सर्वहेयधर्मेभ्य इत्यार्या। पृषोदरादित्वाद्रूपनिष्पत्ति। सता साधूनां पदार्थानां वा यथासम्भव मुक्तिप्रापकत्वेन यथावस्थितवस्तुस्वरूपचिन्तनेन च हितानि सत्यानि। अथवा सद्भ्यो हितानि सत्यानि। आर्याणां सत्यानि आर्यसत्यानि तेषामार्यसत्यानामित्यर्थ। चतुर्णां दुःखादीना दुःखसमुदयमार्गनिरोधलक्षणानां तत्त्वानां

प्ररूपको देशकः॥ तत्र दुःखफलभूताः पञ्चोपादानस्कन्धाः विज्ञानादयो वक्ष्यमाणाः। त एव तृष्णासहाया हेतुभूताः समुदयः समुदेति स्कन्धपञ्चकलक्षणं दुःखमस्मादिति व्युत्पत्तेः। निरोधहेतुर्नैरात्म्याद्याकारश्चित्तविशेषो मार्गः। मार्गण अन्वेषणे, मार्ग्यतेऽन्विष्यते याच्यते निरोधार्थिभिरिति चुरादिणिजन्तत्वेनाप्रत्ययः। निःक्लेशावस्था चित्तस्य निरोधः। निरुध्यते रागद्वेषोपहतचित्तलक्षणः समारोऽनेनेति करणे घञि, मुक्तिरित्यर्थः। दुःखादीनामित्यत्रादिशब्दोऽनेकार्थोऽपि व्यवस्थायां मन्तव्यः। यदुक्तम्

सामीप्ये च व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा।
चतुर्ष्वर्थेषु मेधावी आदिशब्दं तु लक्षयेत्॥ १॥

तत्रादिशब्दः सामीप्ये यथा ग्रामादौ घोष इति, व्यवस्थायां यथा ब्राह्मणादयो वर्णा इति, प्रकारे यथा आढ्या देवदत्तादय इति देवदत्तसदृशा आढ्या इत्यर्थः, अवयवे यथा स्तम्भादयो गृहा इति। अत्र तु व्यवस्थार्थं संगच्छते। दुःखमादि प्रथमं येषां तानि तथा तेषामिति बहुव्रीहिः॥

अथ दुःखतत्त्वं व्याचिख्यासुराह।

दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः।
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च॥ ५॥

दुःखं दुःखतत्त्वं किमित्याह। संसरन्ति स्थानात्स्थानान्तरं भवाद्भवान्तरं वा गच्छन्तीत्येवंशीलाः संसारिणः स्कन्धाः।

सचेतना अचेतना वा परमाणुप्रचयविशेषा । ते च स्कन्धा पञ्च प्रकीर्तिता । वाक्यस्य सावधारणत्वात्पञ्चैवाख्याता । न त्वपर कश्चिदात्माख्य स्कन्धोऽस्तीति । के ते स्कन्धा इत्याह । विज्ञानमित्यादि । विज्ञानस्कन्ध , वेदनास्कन्ध , संज्ञास्कन्ध , संस्कारस्कन्ध , रूपस्कन्धश्च । एवशब्द पूरणार्थे, चशब्द समुच्चये । तत्र रूपविज्ञान रसविज्ञानमित्यादि निर्विकल्पक विज्ञान विशिष्टज्ञान विज्ञानस्कन्ध । निर्विकल्पक च ज्ञानमेवरूपमवसेयम् ।

अस्ति ह्यालोचन ज्ञान प्रथम निर्विकल्पक ।
बालमूकादिविज्ञानसदृश शुद्धवस्तुजम् ॥ १ ॥ इति ॥

सुखा दुःखा अदुःखसुखा चेति वेदना वेदनास्कन्ध । वेदना हि पूर्वकृतकर्मविपाकतो जायते । तथा च सुगत कदाचिद्भिक्षामटाट्यमान कण्टकेन चरणे विद्ध प्राह ।

इत एकनवते कल्पे शक्त्या मे पुरुषो हत ।
तत्कर्मणो विपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिक्षव ॥ इति ॥

संज्ञानिमित्तोद्ग्रहणात्मक प्रत्यय संज्ञास्कन्ध । तत्र संज्ञा गौरित्यादिका । गोत्वादिक च तत्प्रतिपत्तिनिमित्तम् । तयोरुद्ग्रहणा योजना, तदात्मक प्रत्ययो नामजात्यादियोजनात्मक सविकल्पक ज्ञान संज्ञास्कन्ध इत्यर्थ ॥ पुण्यापुण्यादिधर्मसमुदाय संस्कारस्कन्ध यस्य संस्कारस्य प्रबोधात्पूर्वानुभूते विषये स्मरणादि समुत्पद्यते ॥ पृथिवीधात्वादयो रूपादयश्च रूपस्कन्ध । न चैतेभ्यो विज्ञानादिभ्यो व्यतिरिक्त कश्चनात्माख्य

पदार्थ सुखदु खेच्छाद्वेषज्ञानाधारभूतोऽध्यक्षेणावसीयते। नाप्यनुमानेन, तदव्यभिचारिलिङ्गग्रहणाभावात्। न च प्रत्यक्षानुमानव्यतिरिक्तमथाविसंवादि प्रमाणान्तरमस्तीति। ते च पञ्च स्कन्धा क्षणमात्रावस्थायिन एव वेदितव्या, न पुनर्नित्या कियत्कालावस्थायिनो वा। एतच्च क्षणिका सर्वसंस्कारा इत्यत्र दर्शयिष्यते॥ दु खतत्त्व पञ्चभेदतयाभिधायाथ दु खतत्त्वस्य कारणभूत समुदयतत्त्व व्याख्याति।

समुदेति यतो लोके रागादीना गणो ऽखिल । आत्मात्मीयभावाख्य समुदय स उदाहृत ॥ ६ ॥

यतो यस्मात्समुदयाल्लोके लोकमध्ये रागादीना रागद्वेषादिदोषाणा गण समवायो ऽखिल समस्त समुदेति समुद्भवति। कीदृशो गण इत्याह। आत्मात्मीयभावाख्य। आत्मा स्व, आत्मीय स्वकीय, तयोर्भाव सत्त्वम्। आत्मात्मीयभाव अयमात्मा अय चात्मीय इत्येव सबन्ध इत्यर्थ। उपलक्षणत्वादय परो ऽय च परकीय इत्यादि सबन्धो द्रष्टव्य। स एवाख्या नाम यस्य स आत्मात्मीयभावाख्य। अय भाव। आत्मात्मीयसबन्धेन परपरकीयादिसबन्धेन वा यतो रागद्वेषादय समुद्भवन्ति, समुदयो नाम तत्त्वम्। बौद्धमत उदाहृत कथित। अत्रोत्तरार्धे सप्तमाक्षरपादद्वये छन्दोन्तरसद्भावाच्छन्दोभङ्गदोषो न चिन्त्य, आर्षत्वात्प्रस्तुतशास्त्रस्य॥

अथ दुःखसमुदयतत्त्वयोः संसारनिमित्तयोर्विपक्षभूते मार्ग-निरोधतत्त्वे प्रपञ्चयन्नाह ।

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्येवं वासना यका ।
स मार्ग इह विज्ञेयो निरोधो मोक्ष उच्यते ॥ ७ ॥

परमनिकृष्टः कालः क्षणः । तत्र भवाः क्षणिकाः क्षणमात्रावस्थितय इत्यर्थः । सर्वे च ते संस्काराश्च पदार्थाः सर्वसंस्काराः क्षणविनश्वराः सर्वे पदार्था इत्यर्थः ॥ तथा च बौद्धा अभिदधति । स्वकारणेभ्यः पदार्थ उत्पद्यमानः किं विनश्वरस्वभाव उत्पद्यते ऽविनश्वरस्वभावो वा । यद्यविनश्वरस्वभावः, तदा तद्व्यापिकाया क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाया अभावात्पदार्थस्यापि व्याप्यस्याभावः प्रसजति । तथाहि । यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसदिति । स च नित्योऽर्थोऽर्थक्रियायां प्रवर्तमानः क्रमेण वा प्रवर्तेत यौगपद्येन वा । न तावत्क्रमेण यतो ह्येकस्या अर्थक्रियायाः करणकाले तस्यापरार्थक्रियायाः करणस्वभावो विद्यते न वा । यदि विद्यते कुतः क्रमेण करोति । अथ सहकार्यपेक्षया इति चेत्, तेन सहकारिणा तस्य नित्यस्य कश्चिदतिशयः क्रियते न वा । यदि क्रियते, तदा किं पूर्वस्वभावपरित्यागेन क्रियते ऽपरित्यागेन वा । यदि परित्यागेन, ततो ऽतादवस्थ्यापत्तेरनित्यत्वम् । अथ पूर्वस्वभावापरित्यागेन, ततस्तस्य नित्यस्य तत्कृतोपकाराभावात्किं सहकार्यपेक्षया कर्तव्यम् । अथाकिंचित्करा ऽपि सहकारी तेन विशिष्टकार्यार्थमपेक्ष्यते । यतः ।

अपेक्ष्यते परः कश्चिद्यदि कुर्वीत किंचन ।
यदकिंचित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ॥ १ ॥

अथ तस्य प्रथमार्थक्रियाकरणकाले ऽपरार्थक्रियाकरणस्वभावो न विद्यते। तथा च सति स्पष्टैव नित्यताहानिः। अथासौ नित्यो ऽर्थो यौगपद्येनार्थक्रियां कुर्यात्। तथा सति प्रथमक्षण एवाशेषार्थक्रियाणां करणाद्द्वितीयक्षणे तस्याकर्तृत्वं स्यात्। तथा च सैवानित्यतापत्तिः ॥ अथ तस्य तत्स्वभावत्वात् ता एवार्थक्रिया भूयो भूयो द्वितीयादिक्षणेष्वपि कुर्यात्, तदसांप्रतं कृतस्य करणाभावादिति। किं च द्वितीयादिक्षणसाध्या अप्यर्थक्रियाः प्रथमक्षण एव प्राप्नुवन्ति, तस्य तत्स्वभावत्वात्, अतत्स्वभावे च तस्यानित्यत्वप्राप्तिरिति। तदेवं नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरहाच्च स्वकारणेभ्यो नित्यस्योत्पाद इति ॥ अथ विनश्वरस्वभावः समुत्पद्यते। तथा च सति विघ्नाभावादायातमशेषपदार्थजातस्य क्षणिकत्वम्। तथा चोक्तम्।

जातिरेव हि भावानां विनाशे हेतुरिष्यते ।
यो जातश्च न च ध्वस्तो नश्येत्पश्चात्स केन वा ॥ १ ॥

नन्वनित्यत्वे सत्यपि यस्य घटादिकस्य यदैव मुद्गरादिसामग्रीसाकल्यं तदैव तद्विनश्वरमाकल्यते न पुनः प्रतिक्षणं, ततो विनाशकारणापेक्षाणामनित्यानामपि पदार्थानां न क्षणिकत्वमिति। तदेतदनुपासितगुरोर्वचः, यतो मुद्गरादिसंनिधाने सति यो ऽस्य घटादिकस्यान्त्यावस्थायां विनाशस्वभावः स स्वभावस्तस्यैवोत्पत्तिसमये विद्यते न वा। विद्यते चेत्, आपतितं तर्हि

तदुत्पत्तिसमनन्तरमेव विनश्वरत्वम्। अथ न विद्यते स स्वभाव उत्पत्तिसमये तर्हि कथं पश्चात्स भवेत्। अथेदृश एव तस्य स्वभावो यदुत कियन्तमपि कालं स्थित्वा तेन विनष्टव्यमिति चेत् तर्हि मुद्गरादिसन्निधानेऽप्येष एव तस्य स्वभावः स्यात्। ततो भूयोऽपि तेन तावत्कालं स्थेयम्। एवं च मुद्गरादिघातशतपातेऽपि न विनाशो भवेत्। जातं कल्पान्तस्थायित्वं घटादेः। तथा च जगद्व्यवहारव्यवस्था विलोपपातकपङ्किलता। इत्यभ्युपेयमनिच्छुनापि क्षणक्षयित्वं पदार्थानाम्। प्रयोगस्त्वेवम्। यद्विनश्वरस्वभावं तदुत्पत्तिसमयेऽपि तत्स्वरूपं यथान्त्यक्षणवर्तिघटस्य स्वरूपम्। विनश्वरस्वभावं च रूपरसादिकमुदयत आरभ्येति स्वभावहेतुः। तदेव विनाशहेतोरकिंचित्करत्वात्। स्वहेतुत एव पदार्थानामनित्यानामेवोत्पत्तेः क्षणिकत्वमवस्थितमिति। ननु यदि क्षणक्षयिणो भावाः, कथं तर्हि स एवायमिति ज्ञानम्। उच्यते। निरन्तरसदृशापरापरक्षणनिरीक्षणचैतन्योदयादविद्यानुबन्धाच्च पूर्वक्षणप्रलयकाल एव दीपकलिकाया दीपकलिकान्तरमिव तत्सदृशमपरं क्षणान्तरमुदयते। तेन समानाकारज्ञानपरम्परापरिचयचिरतरपरिणामान्निरन्तरोदयाच्च पूर्वक्षणानामत्यन्तोच्छेदेऽपि स एवायमित्यध्यवसायः प्रसभं प्रादुर्भवति। दृश्यते च यथा लूनपुनरुत्पन्नेषु नखकेशकलापादिषु स एवायमिति प्रतीतिः तथेहापि किं न सम्भाव्यते स्वमनेन। तस्मात्सिद्धमिदं यत्सत्तत्क्षणिकमिति। अत एव युक्तियुक्तमेतत् क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति॥ अथ।

प्रस्तुत प्रस्तूयते । क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्यत्र इतिशब्दः प्रकारार्थात् नास्त्यात्मा कश्चन, किं तु ज्ञानक्षणसंताना एव सन्तीत्यादिकमत्र गृह्यते । ततोऽयमर्थः । क्षणिकाः सर्वे पदार्थाः, नास्त्यात्मेत्याद्याकारा एवमीदृशी यका, स्वार्थे कप्रत्यये, या वासना पूर्वज्ञानजनिता तदुत्तरज्ञाने शक्तिः क्षणपरंपराप्राप्ता मानसी प्रतीतिरित्यर्थः ॥ स मार्गो नामार्यसत्यं, इह बौद्धमते, विज्ञेयोऽवगन्तव्यः । सर्वपदार्थक्षणिकत्वनैरात्म्याद्याकारश्चित्तविशेषो मार्ग इत्यर्थः । स च निरोधस्य कारणं द्रष्टव्यः ॥ अथ चतुर्थमार्यसत्यमाह । निरोधो निरोधनामकं तत्त्वं, मोक्षोऽपवर्गः, उच्यतेऽभिधीयते । चित्तस्य निःक्लेशावस्थारूपो निरोधो मुक्तिर्निगद्यत इत्यर्थः । एतानि दुःखादीन्यार्यसत्यानि चत्वारि यानि ग्रन्थकृतानन्तरमेवोक्तानि सौत्रान्तिकमतेनैवेति विज्ञेयम् । वैभाषिकादिभेदनिर्देशं विना सामान्यतो बौद्धमतेन तु द्वादशैव ये पदार्था भवन्ति तानपि संप्रति विवक्षुः श्लोकसेनमाह ।

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।
धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि च ॥ ८ ॥

पञ्चसंख्यानीन्द्रियाणि श्रोत्रचक्षुर्घ्राणरसनस्पर्शनरूपाणि । शब्दाद्याः शब्दरूपरसगन्धस्पर्शाः पञ्च विषया इन्द्रियगोचराः । मानसं चित्तं तस्य शब्दायतनमिति नामान्तरम् । धर्माः सुखदुःखादयस्तेषामायतनं गृहं शरीरमित्यर्थः । एतान्यनन्तरो-

ज्ञानि द्वादशसंख्यानि आयतनानि आयतनसंज्ञानि तत्त्वानि, च समुच्चये, न केवलं प्रागुक्तानि चत्वारि दुःखादीन्येव किं न्वेतानि द्वादशायतनानि च भवन्ति। एतानि चायतनानि क्षणिकानि ज्ञातव्यानि। यतो बौद्धा अत्रैवमभिदधते। अर्थक्रियालक्षणं सत्त्वं प्रागुक्तन्यायेनाक्षणिकाद्विवर्तमानं क्षणिकेष्वेवावतिष्ठते। तथा च सति सुलभं क्षणिकत्वानुमानं यत्सत्तत्क्षणिकं, यथा प्रदीपकलिकादि। सन्ति च द्वादशायतनानीति। अनेन चानुमानेन द्वादशायतनव्यतिरिक्तस्यापरस्यार्थस्याभावात्, द्वादशस्वायतनेष्वेव क्षणिकत्वं व्यवस्थितं भवतीति॥

तदेवं सौत्रान्तिकमतेन चत्वारि दुःखादीनि तत्त्वानि सामान्यतो बौद्धमतेन चायतनरूपाणि द्वादश तत्त्वानि प्रतिपाद्य सम्प्रति प्रमाणस्य विशेषलक्षणमत्राभिधानीयम्। तच्च सामान्यलक्षणाविनाभावीति प्रथमं प्रमाणस्य सामान्यलक्षणमुच्यते। प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमिति। अविसंवादकं ज्ञानं प्रमाणम्। अविसंवादकत्वं चार्थप्रापकत्वेन व्याप्तमर्थाप्रापकस्याविसंवादित्वाभावात् केशोण्डुकज्ञानवत्। अर्थप्रापकत्वं च प्रवर्तकत्वेन व्याप्तं, अप्रवर्तकस्यार्थाप्रापकत्वात्। तदेव प्रवर्तकत्वमपि विषयोपदर्शकत्वेन व्याप्तं। न हि ज्ञानं हस्ते गृहीत्वा पुरुषं प्रवर्तयति, स्वविषयं तूपदर्शयत्प्रवर्तकमुच्यते प्रापकं चेति। स्वविषयोपदर्शकत्वव्यतिरेकेण नान्यत्प्रापकत्वम्। तच्च शक्तिरूपम्। उक्तं च 'प्रापणशक्तिः प्रामाण्यं तदेव च प्रापकत्वम्' इति॥

स्वविषयोपदर्शके च प्रत्यक्षानुमाने एव, न ज्ञानान्तरम्। अतस्ते एव लक्षणार्हे, तयोश्च द्वयोरप्यविसंवादकत्वमस्ति लक्षणम्। प्रत्यक्षेण ह्यर्थक्रियासाधकं वस्तु दृष्टतयावगतमतः प्रदर्शितं भवति, अनुमानेन तु दृष्टलिङ्गाव्यभिचारितयाध्यवसितमतः प्रदर्शितं भवतीत्यनयोः स्वविषयप्रदर्शकत्वमेव प्रापकत्वम्। यद्यपि च प्रत्यक्षस्य क्षणो ग्राह्यः स च निवृत्तत्वान्न प्राप्यते, तथापि तत्सन्तानो ऽध्यवसेयः। प्रवृत्तौ प्राप्यत इति, सन्तानविषयं प्रदर्शितार्थप्रापकत्वमध्यक्षस्य प्रामाण्यम्। अनुमानस्य तु लिङ्गदर्शने विकल्पस्य स्वाकारो ग्राह्यो न बाह्यो ऽर्थः। प्राप्यस्तु बाह्यः। स्वाकारभेदेनाध्यवसित इति। तद्विषयमस्यापि प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं प्रामाण्यम्। तदुक्तम् "न ह्याभासमर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानो ऽर्थक्रियायां विसंवाद्यते" इति। प्राप्यमाणं च वस्तु नियतदेशकालाकारं प्राप्यत इति तथाभूतवस्तुप्रदर्शकयोः प्रत्यक्षानुमानयोरेव प्रामाण्यं, न ज्ञानान्तरस्य। तेन पीतशङ्खादिविज्ञानानामपि प्रापकत्वात्प्रामाण्यप्रसक्तिर्न भवति, तेषां प्रदर्शितार्थाप्रापकत्वात्। यद्देशकालाकारं हि वस्तु तैः प्रदर्शितं, न तत्तथा प्राप्यते। यच्च यथा प्राप्यते, न तैस्तत्तथा प्रदर्शितं, देशादिभेदेन वस्तुभेदस्य निश्चितत्वादिति न तेषां प्रदर्शितार्थप्रापकता। ततो न प्रामाण्यमपि॥ नापि प्रमाणद्वयव्यतिरिक्तं शब्दादिकं प्रदर्शितार्थाप्रापकत्वेन प्रमाणं, तत्प्रदर्शितस्य देशाद्यनियतस्यार्थस्यासत्त्वेन प्राप्तुमशक्तेः। तत्प्रदर्शितार्थस्यानियतत्वं च

साक्षात्पारम्पर्येण वा प्रतिपाद्यादेरर्थानुपपत्ते । तत्र स्थित प्रदर्शितार्थप्रापणशक्तिस्वभावमविसवादकत्व प्रामाण्य द्वयोरेव प्रापणशक्तिश्च प्रमाणस्यार्थाविनाभावनिमित्तदर्शनपृष्ठभाविना विकल्पेन निश्चीयते । तथाहि । प्रत्यक्ष दर्शनापरनामक यतो ऽर्थादुत्पन्न तद्ग्राहकमात्मान स्वानुरूपावभासोत्पादनान्निश्चिन्वदर्थाविनाभावित्व प्रापणशक्तिनिमित्त प्रामाण्य स्वतो निश्चिनोतीत्युच्यते न पुनर्ज्ञानान्तर तन्निश्चायकमपेक्षते ऽर्थानुभूताविव । ततो ऽविसवादकत्वमेव प्रमाणलक्षण युक्तम् । अथ प्रमाणस्य विशेषलक्षण विवक्षु प्रथम प्रमाणसख्या नियमयन्नाह ।

प्रमाणे द्वे च विज्ञेये तथा सौगतदर्शने ।
प्रत्यक्षमनुमान च सम्यग्ज्ञान द्विधा यत ॥ ९ ॥

तथाशब्द प्रागुक्ततत्त्वापेक्षया समुच्चये, चशब्दो ऽवधारणे । ततो ऽयमर्थ । सौगतदर्शने द्वे एव प्रमाणे विज्ञेये न पुनरेक त्रीणि चत्वारि पञ्च षड्वा प्रमाणानि । एतेन चार्वाकसाख्यादिपरिकल्पित प्रमाणसख्यान्तर बौद्धा न मन्यन्त इत्यावेदित भवति । ते द्वे के प्रमाणे इत्याह । प्रत्यक्षमनुमान च । कुतो द्वे एव प्रमाणे इत्याह । सम्यग् अविपरीत विसवादरहितमिति यावत् ज्ञान यतो हेतोर्द्विधा । सर्व वाक्य सावधारणमिति न्यायाद्द्विधैव न त्वेकधा त्रिधा वेति । अत्र केचिदाहु । यथात्र द्विधेत्युक्ते हि द्विधैव न त्वेकधा त्रिधा वेत्येवमन्ययोगव्यवच्छेद । तथा चैत्रो धनुर्धर इत्यादिष्वपि चैत्रस्य धनुर्धर-

त्वमेव स्यान्न तु शौर्यौदार्यधैर्यादय । तदयुक्त यत सर्व वाक्य सावधारणमिति न्याये ऽप्याशङ्कितस्यैव व्यवच्छेद । परार्थ हि वाक्यमभिधीयते । यदेव च परेण व्यामोहादाशङ्कित तस्यैव व्यवच्छेद । चैत्रो धनुर्धर इत्यादौ च चैत्रस्य धनुर्धरत्वायोग एव परैराशङ्कित इति तस्यैव व्यवच्छेदो नान्यधर्मस्य । इह चार्वाकसांख्यादय एकैकधमनेकधा च सम्यग्ज्ञानमाहु, अतो नियतद्वैविध्यप्रदर्शनेन एकत्वबहुत्वे सम्यग्ज्ञानस्य प्रतिक्षिपति । एव चायमेवकारो विशेषणेन विशेष्येण क्रियया च सह भाव्यमाण क्रमेणायोगान्ययोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदकारित्वात्त्रिधा भवति । यद्विनिश्चय ।

अयोग योगमपरैरत्यन्तायोगमेव च ।
व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचक ॥१॥

निपात एवकार, व्यतिरेचको निवर्तक ।

विशेषणविशेष्याभ्यां क्रियया च सहोदित ।
विवक्षातो ऽप्रयोगे ऽपि तस्यार्थो ऽय प्रतीयते ॥२॥
व्यवच्छेदफल वाक्य यतश्चैत्रो धनुर्धर ।
पार्थो धनुर्धरो नील सरोजमिति वा यथा ॥३॥

सम्यग्ज्ञानस्य च द्वैविध्य प्रत्यक्षपरोक्षविषयद्वैविध्यादवसेयम् । यतो ऽत्र प्रत्यक्षविषयादन्य सर्वो ऽपि परोक्षो विषय । ततो विषयद्वैविध्यात्तद्ग्राहके सम्यग्ज्ञाने अपि द्वे एव भवतो न न्यूनाधिके । तत्र यत्परोक्षार्थविषय सम्यग्ज्ञान, तत्स्वसाध्येन धर्मिणा च सबद्धादन्यत सकाशात्सामान्येना-

कारेण परोक्षार्थस्य प्रतिपत्तिरूप, ततस्तदनुमाने ऽन्तर्भूतमिति। प्रत्यक्षानुमानलक्षणे द्वे एव प्रमाणे। तथाहि। न परोक्षो ऽर्थं साक्षात्प्रमाणेन प्रतीयते, तस्यापरोक्षत्वप्रसक्तेः। विकल्पमात्रस्य च स्वतन्त्रस्य रागादिविकल्पवदप्रमाणत्वात् परोक्षार्थाप्रतिबद्धस्यावस्तुतया तदव्यभिचाराभावात्। न च स्वसाध्येन विनाभूतो ऽर्थं परोक्षार्थस्य गमको ऽतिप्रसङ्गात्। धर्मिणा चाप्यसंबद्धस्यापि गमकत्वे प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभावात् स सर्वत्र प्रतिपत्तिहेतुर्भवेत्। ततो यदेवंविधार्थप्रतिपत्तिनिबन्धनं प्रमाणं तदनुमानमेव, तस्यैवंलक्षणत्वात्। तथा च प्रयोग। यदप्रत्यक्षं प्रमाणं तदनुमानान्तर्भूतं, यथा लिङ्गसमुद्भावि। अप्रत्यक्षप्रमाणं च शाब्दादिकं प्रमाणान्तरत्वेनाभ्युपगम्यमानमिति स्वभावहेतु। यच्च यदन्तर्भूतं तस्य न ततो बहिर्भाव, यथा मध्विद्रान्तर्भवस्य कस्यचित्कस्यापि। अन्तर्भूतं चेदम्। प्रत्यक्षादन्यत्प्रमाणमनुमानमिति स्वभावविरुद्धोपलब्धि अन्तर्भावबहिर्भावयो परस्परपरिहारस्थितलक्षणतया विरोधात्। आह पर। भवतु परोक्षविषयस्य प्रमाणस्यानुमाने ऽन्तर्भाव। अर्थान्तरविषयस्य च शब्दादेस्तस्यान्तर्भावो न युक्त इति चेन्न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामन्यस्य प्रमेयस्यार्थस्याभावात्, प्रमेयरहितस्य च प्रमाणस्य प्रामाण्यासंभवात्। प्रमीयते ऽनेनार्थं इति प्रमाणमिति व्युत्पत्त्या सप्रमेयस्यैव तस्य प्रमाणत्वव्यवस्थिते। तथाहि। यदविद्यमानप्रमेयं न तत्प्रमाणं यथा केशोण्डुकादिज्ञानम्। अविद्यमानप्रमेयं च

माणद्वयातिरिक्तविषयतयाभ्युपगम्यमान प्रमाणान्तरमिति रणानुपलब्धि, प्रमेयस्य साक्षात्पारम्पर्येण वा प्रमाण प्रति रणत्वात्। तदुक्तम्। "नाननुकृतान्वयव्यतिरेक कारण ाकारण विषय" इति। प्रत्यक्षपरोक्षातिरिक्त प्रमेयान्तर ास्तीति चाध्यक्षेणैव प्रतिपाद्यते। अध्यक्ष हि पुरःस्थितार्थ-ामर्थ्यादुपजायमान तद्गतात्मनियतप्रतिभासावभासादेव तस्या-ास्य प्रत्यक्षव्यवहारकारण भवति। तदन्यार्थात्मना च तस्य ावच्छिन्दानमन्यत्परोक्षमर्थजात सकल राश्यन्तरत्वेन व्यवस्था-यत्तृतीयप्रकाराभाव च साधयति, अध्यक्षेणाप्रतीयमानस्य स्कलस्यार्थजातस्यान्यत्वेन परोक्षतया व्यवस्थापनात्। अन्यथा ान्य तद्यार्थरूपताव्यवच्छेदे स्वीयरूपतयापि परिच्छेदो न ावेदिति न किंचित्प्रत्यक्षेणावगत भवेत्। प्रतिनियतस्वरूपता हि भावाना प्रमाणतो व्यवस्थिता। अन्यथा सर्वस्य सर्व-थोपलम्भादिप्रसङ्गत प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिर्भवेत्। प्रतिनियतस्वरूपता चेन्न प्रत्यक्षावगता किमन्यद्रूप तेन ाणावगतमिति पदार्थस्वरूपावभासिनाध्यक्षेण प्रमेयान्तराभाव प्रतिपादित एव। अनुमानतोऽपि तदभाव प्रतीयत एव, अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामितरप्रकारव्यवच्छेदेन तदितरप्रकार-व्यवस्थापनात्। प्रयोगश्चाय। यत्र यत्प्रकारव्यवच्छेदेन तदि-तरप्रकारव्यवस्था, न तत्र प्रकारान्तरसंभव। तद्यथा पीतादौ नीलप्रकारव्यवच्छेदेनानीलप्रकारव्यवस्थायाम्। अस्ति च प्रत्यक्ष-परोक्षयोरन्यतरप्रकारव्यवच्छेदेनेतरप्रकारव्यवस्था व्यवच्छिद्य-

मानप्रकाराविषयीकृते सर्वस्मिन्प्रमेय इति विरुद्धोपलब्धिः, तदन्यप्रकारयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षणत्वात्। अतः प्रमेयान्तराभावान्न प्रमाणान्तरभावः। उक्तं च।

न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां मेयस्यान्यस्य संभवः।
तस्मात्प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते ॥१॥ इति ॥

अथ शाब्दोपमानार्थापत्त्यभावादिप्रमाणान्तराणां निराकरणं प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भावनं वा यथा भवति तथा प्रमाणसमुच्चयादिबौद्धग्रन्थेभ्यः सम्मत्यादिग्रन्थेभ्यो वावगन्तव्यम्। ग्रन्थगौरवभयान्नोच्यते। ततः स्थितमेतत् प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे इति।

अथ प्रत्यक्षलक्षणमाह

प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तं तत्र बुध्यताम्।
त्रिरूपाल्लिङ्गतो लिङ्गिज्ञानं त्वनुमानसंज्ञितम् ॥१०॥

तत्र तयोः प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये प्रत्यक्षं बुध्यतां ज्ञायताम्। तत्र प्रतिगतमक्षमिन्द्रियं प्रत्यक्षम्। कीदृशम्। कल्पनापोढम्। शब्दसंसर्गवती प्रतीतिः कल्पना। कल्पना अपोढा अपेता यस्मात्तत्कल्पनापोढम्। ननु बहुव्रीहौ निष्ठान्तं पूर्वं निपतति। ततो ऽपोढकल्पनमिति स्यात्। न वाहिताग्न्यादिष्विति वा वचनात् आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वाच्च पूर्वनिपातः। कल्पनया वापोढं रहितं कल्पनापोढम्। नामजात्यादिकल्पनारहितमित्यर्थः। तत्र नामकल्पना यथा डित्थ इति। जाति-

कल्पना यथा गौरिति। आदिशब्दाद्गुणक्रियाद्रव्यपरिग्रह । तत्र गुणकल्पना यथा शुक्ल इति। क्रियाकल्पना यथा पाचक इति। द्रव्यकल्पना यथा दण्डी भूस्रो वेति। आभि कल्पनाभी रहित शब्दरहितस्वलक्षणजन्मत्वात्प्रत्यक्षस्य। उक्त च। न ह्यर्थे शब्दा सन्ति तदात्मानो वा, येन तस्मिन् प्रतिभासमाने प्रतिभासेरन्नित्यादि। एतेन स्थिरस्थूलघटपटादिबाह्यवस्तुग्राहिण सविकल्पकज्ञानस्य प्रत्यक्षतां निरस्यति। पुन कीदृशं प्रत्यक्षम्। अभ्रान्तम्। अतस्मिंस्तद्ग्रहो भ्रान्तिरिति वचनात्। नासद्भूतवस्तुग्राहक, किं तु यथावत्परस्परविविक्तक्षणक्षयिपरमाणुलक्षणस्वलक्षणपरिच्छेदकम्। अनेन निर्विकल्पकाना भ्रान्ततैमिरिकादिज्ञानाना प्रत्यक्षता प्रतिक्षिपति॥ इद च चतुर्धा। इन्द्रियज्ञान, मानस, स्वसवेदन, योगिज्ञान च॥ तत्र चक्षुरादीन्द्रियपञ्चकाश्रयेणोत्पन्न बाह्यरूपादिपञ्चविषयालम्बन ज्ञानमिन्द्रियप्रत्यक्षम्॥ स्वविषयानन्तर विषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययसज्ञकेन जनित मनोविज्ञान मानसम्। स्वविषयस्य घटादेरिन्द्रियज्ञानविषयस्यानन्तरो विषयो द्वितीय क्षण, तेन सहकारिणा सह मिलित्वा इन्द्रियज्ञानेनोपादानेन समनन्तरप्रत्ययसज्ञकेन यज्जनित मनोविज्ञान तन्मानसम्। समनन्तरप्रत्ययविशेषणेन योगिज्ञानस्य मानसत्वप्रसङ्गो निरस्त । समनन्तरप्रत्ययशब्द स्वसतानवर्तिन्युपादाने ज्ञाने रूढ्या प्रसिद्ध । ततो भिन्नसतानवर्तियोगिज्ञानमपेक्ष्य पृथग्जनचित्ताना समनन्तरव्यप-

देशो नास्ति ॥ सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनं स्वसंवेदनम् । चित्तं वस्तुमात्रग्राहकं ज्ञानम् । चित्ते भवाश्चैत्ता वस्तुविशेषरूपग्राहकाः सुखदुःखोपेक्षालक्षणाः । तेषामात्मा येन वेद्यते तत्स्वसंवेदनमिति ॥ भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानम् । भूतार्थः प्रमाणोपपन्नार्थः । भावना पुनः पुनश्चेतसि समारोपः । भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्ताज्जातं योगिज्ञानम् ॥

ननु यदि क्षणक्षयिणः परमाणव एव तात्त्विकास्तर्हि किंनिमित्तोऽयं घटपटशकटलकुटादिस्थूलार्थप्रतिभास इति चेत् । निरालम्बन एवायमनादिवितथवासनाप्रवर्तितस्थूलार्थावभासो निर्विषयत्वादाकाशकेशवत्स्वप्नज्ञानवद्वेति । यदुक्तम् ।

बाह्यो न विद्यते ह्यर्थो यथा बालैर्विकल्प्यते ।
वासनालुठितं चित्तमर्थाभासे प्रवर्तते ॥१॥ इति ॥
नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।
ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशते ॥२॥ इति च ॥

ननु प्रत्यक्षेण क्षणक्षयिपरमाणुरूपं स्वलक्षणं कथं संवेद्यत इति चेत् । उच्यते । प्रत्यक्षं हि वर्तमानमेव संनिहितं वस्तुनो रूपं प्रत्येति न पुनर्भाविभूतं तदसंनिहितत्वात्तस्य । तर्हि प्रत्यक्षानन्तरं नीलरूपतानिश्चयवत्क्षणक्षयनिश्चयः कुतो नोत्पद्यत इति चेत् । उच्यते । तदैव स्मृतिः पूर्वदेशकालदशासमन्विता वस्तुनोऽध्यवस्यन्ती क्षणक्षयनिश्चयमुत्पद्यमानं निवारयति । अत एव सौगतैरिदमभिधीयते । दर्शनेन क्षणिकाक्षणिकसाधारणस्यार्थस्य विषयीकरणात् कुतश्चिद्भ्रमनिमित्तादक्षणिकत्वारोपे

ऽपि न दर्शनमक्षणिकत्वे प्रमाण, किं तु प्रत्युताप्रमाण, विपरीताध्यवसायाक्रान्तत्वात्। क्षणिकत्वे ऽपि न तत्प्रमाण, अनुरूपाध्यवसायाजननात्। नीलरूपे तु तथाविधनिश्चयकरणात्प्रमाणमिति। ततो युक्तमुक्त निर्विकल्पकमभ्रान्त च प्रत्यक्षमिति। अत्र "अभ्रान्त" इति विशेषणग्रहणादनुमाने च तदग्रहणादनुमान भ्रान्तमित्यावेदयति। तथाहि। भ्रान्तमनुमान, सामान्यप्रतिभासित्वात्, सामान्यस्य च बहि स्वलक्षणे व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पाभ्यामपाक्रियमाणतयायोगात्, सामान्यस्य स्वलक्षणरूपतयानुमाने विकल्पनात्। अतस्मिंश्च स्वलक्षणे तद्ग्रहस्य स्वलक्षणतया परिच्छेदस्य भ्रान्तिलक्षणत्वात्। प्रामाण्य पुन प्रणालिकया बहि स्वलक्षणबलायातत्वादनुमानस्य। तथाहि। नार्थं विना तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपसम्बन्धप्रतिबद्धलिङ्गसद्भावो, न तद्विना तद्विषय ज्ञान, न तज्ज्ञानमन्तरेण प्रागवधारितसम्बन्धस्मरण, तदस्मरणे नानुमानमित्यर्थाव्यभिचारित्वाद्भ्रान्तमपि प्रमाणमिति सङ्गीर्यते।। तदुक्तम्।

अतस्मिंस्तद्ग्रहो भ्रान्तिरपि सम्बन्धत प्रमा। इति॥

अमुमेवार्थ दृष्टान्तपूर्वक निश्चये धर्मकीर्तिरकीर्तयत्। यथा।

मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतो।
मिथ्याज्ञानाविशेषे ऽपि विशेषो ऽर्थक्रिया प्रति॥१॥
यथा तथा यथार्थत्वे ऽप्यनुमान तदा तयो।
अर्थक्रियानुरोधेन प्रमाणत्व व्यवस्थितम्॥२॥ इति॥

तत्रानुमानलक्षणमाह। "त्रिरूपाल्लिङ्गतो लिङ्गिज्ञान त्वनु

मानसंज्ञितं इत्यादि । त्रीणि रूपाणि पक्षधर्मत्वादीनि यस्य, तत्त्रिरूपं, त्रिस्वभावमित्यर्थः । तस्मात्त्रिरूपाल्लिङ्गाद्धेतोः सम्यग-वगताल्लिङ्गिनि परोक्षस्य वस्तुनो यज्ज्ञानं तदनुमानसंज्ञितं प्रमाणम् । अनु पश्चाल्लिङ्गग्रहणादनन्तरं परोक्षस्य वस्तुनो मानं ज्ञानमनुमानमिति ह्यनुमानशब्दस्यार्थः ॥ अत्र श्लोके चरम-पादस्य नवाक्षरत्वे ऽप्यार्षत्वान्न दोषः ॥ इदमत्र तत्त्वम् । यथा जने छत्रादिलिङ्गैर्दृष्टैर्लिङ्गी राजा निश्चीयते, तथा त्रिरूपेण लिङ्गेन धूमादिना क्वचिदुपलब्धेन परोक्षः पदार्थो लिङ्गी वह्न्यादिस्तत्र सविज्ञायते । इदं च लिङ्गाल्लिङ्गिज्ञानमनुमान-मभिधीयते ॥ तच्च द्वेधा, स्वार्थं परार्थं च । यदा च त्रिरूपाल्लिङ्गात् स्वयं लिङ्गिनं साध्यं प्रतिपद्यते तदा स्वार्थ-मनुमानम् । यदा तु परं प्रति साध्यस्य प्रतिपत्तये त्रिरूपहेत्वभिधानं तदा परार्थमनुमानमिति । लिङ्गिज्ञानं तु इति । अत्र तुशब्दो विशेषणाय इदं विशिनष्टि । अत्र यत्त्रिरूपं लिङ्गं लिङ्गिनो गमकमुक्तं तल्लिङ्गमनुपलब्धि-स्वभावकार्यभेदात्त्रिधैव भवतीति ॥ तत्रानुपलब्धिश्चतुर्धा वर्ण्यते मूलभेदापेक्षया । तद्यथा । विरुद्धोपलब्धि विरुद्धकार्योपलब्धि, कारणानुपलब्धि, स्वभावानुपलब्धिश्च । विरुद्धोपलब्धिर्यथा नात्र शीतस्पर्शो ऽग्नेः । विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा नात्र शीतस्पर्शो धूमात् । कारणानुपलब्धिर्यथा नात्र धूमो ऽग्न्यभावात् । स्वभावानुपलब्धिर्यथा नात्र धूम उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः । शेषास्तु सप्ताप्यनुपलब्धयो धर्मबिन्दुप्रभृतिशास्त्रप्रतिपादिता

एष्वेव चतुर्षु भेदेष्वन्तर्भवन्तीति प्रतिभेदरूपत्वाचात्र पृथगभिहिता ॥

स्वभावहेतुर्यथा वृक्षो ऽयं शिंशपात्वात्। कार्यहेतुर्यथा अग्निरत्र धूमात्। एषु चानुपलब्ध्यादिषु त्रिषु हेतुषु तादात्म्यतदुत्पत्तिसम्बन्धबलादविनाभावो विद्यते, आद्यान्त्ययोरनुपलब्धि स्वभावहेत्वोस्तु तादात्म्यभावात् मध्ययोरनुपलब्धि कार्यहेत्वोश्च तदुत्पत्तिसद्भावात्। अविनाभावश्च तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव व्याप्तः। तादात्म्यतदुत्पत्ती चानुपलब्धिस्वभावकार्येष्वेव विद्येते, नान्यत्र। ततस्तादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्धविकलानामनुपलब्धिस्वभावकार्यव्यतिरिक्तानामन्येषां सर्वेषां हेत्वाभासतैव प्रत्येतव्या। तेन संयोग्यादिका वैशेषिकादिकल्पिता हेतवो न भवन्ति, व्यभिचारस्य सम्भवात्। कारणात्कार्यानुमानं तु व्यभिचारित्वेनैव नाभ्युपगम्यते। यदपि रसात् समानसमयस्य रूपादेरनुमानं सौगतैरभ्युपगतं, यदपि समग्रेण हेतुना कार्योत्पादानुमानं च, ते अपि स्वभावानुमानतयाभ्युपेते। तथाहि। ईदृशरूपान्तरोत्पादसमर्थं प्राक्तनो रूपक्षणः, ईदृग्रसजनकत्वात्, पूर्वोपलब्धरूपवदिति रूपान्तरोत्पादरूपसामर्थ्यानुमानम्। योग्येयं प्रतिबन्धविकला बीजादिसामग्री स्वकार्योत्पादने समर्थत्वात्, पूर्वदृष्टबीजादिसामग्रीवदिति योग्यतानुमानम्। अतः स्वभावहेतुप्रभावे एवैते, न पुनः कारणात्कार्यानुमाने इति ॥

अथानुपलब्ध्यादिभेदेन त्रिविधस्यापि लिङ्गस्य यानि त्रीणि रूपाणि भवन्ति, तान्येवाह

रूपाणि पक्षधर्मत्वं सपक्षे विद्यमानता।
विपक्षे नास्तिता हेतोरेवं त्रीणि विभाव्यताम्॥११॥

साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्ष, तस्य धर्म पक्षधर्म तद्भाव पक्षधर्मत्वम्। पक्षशब्देन चात्र केवलो धर्म्येवाभिधीयते, अवयवे समुदायोपचारात्। यदि पुनर्मुख्य एव साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षो गृह्येत, तदानुमानं व्यर्थमेव स्यात् साध्यस्यापि धर्मिवत्सिद्धत्वात्। ततश्च पक्षधर्मत्वं पक्षे धर्मिणि हेतो सद्भाव। स च प्रत्यक्षतो ऽनुमानतो वा प्रतीयते। तत्र प्रत्यक्षत' कस्मिंश्चित्प्रदेशे धूमस्य दर्शनम्। अनुमानतश्च शब्दे कृतकत्वस्य निश्चय। इदमेकं रूपम्॥ तथा समान पक्ष सपक्ष, तस्मिन्सपक्षे दृष्टान्ते विद्यमानता हेतोरस्तित्वं सामान्येन भाव इत्यर्थ। इदं द्वितीयं रूपं, अस्य च "अन्वय" इति द्वितीयमभिधानम्॥ तथा विरुद्ध पक्षो विपक्ष साध्यसाधनरहित तस्मिन्विपक्षे नास्तिता हेतोरेकान्तेनासत्त्वम्। इदं तृतीयं रूपम्, अस्य च 'व्यतिरेक' इति द्वितीयमभिधानम्॥ एतानि पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वलक्षणानि हेतोर्लिङ्गस्य त्रीणि रूपाणि॥ एवंशब्दस्य इतिशब्दार्थत्वादिति विभाव्यतां हृदयेन सम्यगवगम्यताम्॥ तत्र हेतोर्यदि पक्षधर्मत्वं रूपं न स्यात्, तदा महानसादौ दृष्टो धूमो ऽन्यत्र पर्वतादौ वह्निं गमयेत्। न चैवं गमयति। ततः पक्षधर्मत्वं रूपम्॥ तथा यदि सपक्षसत्त्वं रूपं न स्यात् तदा साध्यसाधनयोरगृहीतप्रतिबन्धस्यापि

युक्तो धूमो दृष्टमात्रो धनञ्जयं ज्ञापयेत। न चैव ज्ञापयति। अत सपक्षसत्त्व रूपम्॥ तथा यदि विपक्षासत्त्व रूप न स्यात् तदा धूम साध्यरहिते विपक्षे जलादावपि वह्निमनुमापयेत्। न चैवमनुमापयति। तेन विपक्षासत्त्व रूपम्॥ अथवा। अनित्य शब्द, काकस्य कार्ष्ण्यात्। अत्र न पक्षधर्म। अनित्य शब्द, श्रावणत्वात्। अत्र सपक्षविपक्षाभावादेव न सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वे। अनित्य शब्द, प्रमेयत्वात्, पटवत्। लोहलेख्य वज्र, पार्थिवत्वात्, द्रुमादिवत्। सलोमा मण्डूक, उत्प्लुत्योत्प्लुत्यगमनात्, हरिणवत्। निर्लोमा वा हरिण, उत्प्लुत्योत्प्लुत्यगमनात्, मण्डूकवत। एष्वनित्यत्वादिसाध्यविपर्यये ऽपि हेतूना वर्तनान्न विपक्षासत्त्वम्॥ तत एतानि त्रीणि समुदितानि रूपाणि यस्य हेतोर्भवन्ति, स एव हेतु स्वसाध्यस्य गमको भवति, नापर। नन्वेवलक्षणा हेतव कति भवन्तीति चेत्। ननूक्तं पुरापि एतल्लक्षणा अनुपलब्धिस्वभावकार्याख्यास्त्रय एव हेतव इति। एषामुदाहरणानि प्रागेवोपदर्शितानि, तथापि पुन स्वभावहेतुरुदाह्रियते। सर्वं क्षणिकमिति पक्ष। सत्त्वादिति हेतु। अयं हेतु सर्वस्मिन्वर्तत इति पक्षधर्मत्वम्। यत्सत्तत्क्षणिक यथा विद्युदादीति सपक्षसत्त्वम्। यत्क्षणिक न भवति, तत्सदपि न भवति, यथा खपुष्पम्। अत्र क्षणिकविपक्षे नित्ये क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियालक्षणस्य सत्त्वस्यानुपपत्तितो नित्यात्सत्त्वस्य व्यावृत्तिरिति विपक्षासत्त्वम्। सर्वमित्युपनय, सत्त्वात्सर्वं क्षणिकमिति निगमनम्। एवमन्यहेतुष्वपि ज्ञेयम्।

यद्यपि व्याप्त्युपेत पक्षधर्मतोपसंहाररूप सौगतैरनुमानमाम्नायि, तथापि मन्दमतीन्व्युत्पादयितु पञ्चावयवानुमानदर्शनमप्यदुष्ट-मिति। अयमत्र श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थ। पक्षधर्मान्वयव्यति-रेकलक्षणरूपत्रयोपलक्षितानि त्रीण्येव लिङ्गानि अनुपलब्धि, स्वभाव कार्यं चेति॥

अत्रानुक्तोऽपि विशेष कश्चन लिख्यते। तत्र प्रमाणाद-भिन्नमर्थाधिगम एव प्रमाणस्य फलम्। तत्प्रत्यभिज्ञयोरप्रा-माण्य परस्परविनिर्लुठितक्षणक्षयिपरमाणुलक्षणानि स्वलक्षणानि, प्रमाणगोचरस्तात्त्विक। वासनारूप क्रमपर्याया एव सन्ति न द्रव्यम्। वस्तुनि केवल स्वमत्त्वमेव न पुन परामर्शमिति सामान्येन बौद्धमतम्॥

अथवा वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिक-भेदा-च्चतुर्धा बौद्धा भवन्ति॥ तत्रायमभितीयापरनामकमतमद। चतु क्षणिक वस्तु। जातिर्जनयति। स्थिति स्थापयति। जरा जजरयति। विनाशो विनाशयति। तथात्मापि तथाविध एव पुद्गलशब्दाभिधीयते। निराकारो बोधो ऽर्थसहभाव्येक-सामग्र्यधीनस्त्वार्थे प्रमाणमिति॥

सौत्रान्तिकमत पुनरिदम्। रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्कारा सर्वशरीरिणामेते पञ्च स्कन्धा विद्यन्ते, न पुनरात्मा। त एव हि परलोकगामिन। तथा च तत्सिद्धान्त। पञ्चेमानि भिक्षव संज्ञामात्र प्रतिज्ञामात्र संवृतिमात्र व्यवहारमात्रम्। कतमानि पञ्च। अतीतोऽध्वा, अनागतोऽध्वा, सहेतुको विनाश, आकाश,

पुद्गल इति। अत्र पुद्गलशब्देन परपरिकल्पितो नित्यत्वव्यापकत्वादिधर्मक आत्मेति। बाह्यो ऽर्थो नित्यमप्रत्यक्ष एव ज्ञानाकारान्यथानुपपत्त्या तु सन्नवगम्यते। साकारो बोध प्रमाणम्। तथा क्षणिका सर्वसंस्कारा। स्वलक्षण परमार्थं यदाङ्गस्तद्वादिन। प्रतिक्षण विशरारवो रूपरसगन्धस्पर्शपरमाणवो ज्ञान चेत्येव तत्त्वमिति। अन्यापोह शब्दार्थ। तदुत्पत्तितदाकारताभ्यामर्थपरिच्छेद। नैरात्म्यभावनातो ज्ञानसन्तानोच्छेदो मोक्ष इति॥

योगाचारमत त्विदम्। विज्ञानमात्रमिद भुवनम्। नास्ति बाह्यो ऽर्थ, ज्ञानाद्वैतस्यैव तात्त्विकत्वात्। अनेके ज्ञानसन्ताना। साकारो बोध प्रमाणम्। वासनापरिपाकतो नीलपीतादिप्रतिभासा। आलयविज्ञान हि सर्ववासनाधारभूतम्। आलयविज्ञानविशुद्धिरेवापवर्ग इति॥

माध्यमिकदर्शने तु शून्यमिद, स्वप्नोपम प्रमाणप्रमेययो प्रतिभास। मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टे। तदर्थ शेषभावना इति। केचित्तु माध्यमिका स्वस्य ज्ञानमाहु। तदुक्तम्।

अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणोच्यते
प्रत्यक्षो न हि बाह्यवस्तुविस्तर सौत्रान्तिकैराश्रित।
योगाचारमतानुगैरभिमता साकारबुद्धि परा
मन्यन्ते बत मध्यमा कृतधिय स्वस्था परां संविदम्॥ इति।

ज्ञानपारमिताद्या दश ग्रन्था। तर्कभाषा हेतुबिन्दुसटीकार्चटतर्कभाष्यौ प्रमाणवार्त्तिक तत्त्वसङ्ग्रहो न्यायबिन्दु कमलशीलो न्यायप्रवेशकश्चेत्यादयस्तद्ग्रन्था इति॥

एवं बौद्धमतमभिधाय तदेव सचिविषुरुत्तरं चाभिवधिसुराह

बौद्धराद्धान्तवाच्यस्य सङ्क्षेपोऽयं निवेदितः ।
नैयायिकमतस्येतः कथ्यमानो निशम्यताम् ॥ १२ ॥

बौद्धराद्धान्तस्य सौगतसिद्धान्तस्य यद्वाच्यं तस्य सङ्क्षेपो ऽयमनन्तरोदितो निवेदितो ऽभिहितः । नैयायिकमतस्य शैवशासनस्य सङ्क्षेपत ऊर्ध्वं कथ्यमानो निशम्यतां श्रूयताम् ॥

इति तपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिशिष्यश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकाभिधानायां षड्दर्शनसमुच्चयटीकायां बौद्धमतप्रकटनो नाम प्रथमो ऽधिकारः ॥

अथ द्वितीयो ऽधिकारः ।

अथादौ नैयायिकानां यौगापराभिधानानां लिङ्गादि-व्यक्तिरुच्यते । ते च दण्डधरा, प्रौढकौपीनपरिधाना, कम्बलिकाप्रावृता, जटाधारिणो, भस्मोद्धूलनपरा, यज्ञोपवीतिनो, जलाधारपात्रकरा । नीरसाहारा प्रायो वनवासिनो द्रोर्मूले तुम्बकं बिभ्राणा । कन्दमूलफलाशिन आतिथ्यकर्मनिरता सस्त्रीका, निस्त्रीकास्तेषूत्तमा । ते च पञ्चाग्निसाधनपरा करे जटादौ च प्राणलिङ्गधराश्चापि भवन्ति । उत्तमा संयमावस्थां प्राप्तास्तु नग्ना भ्रमन्ति । एते प्रातर्दन्तपादादिशौचं विधाय शिवं ध्यायन्तो भस्मनाङ्गं त्रिस्त्रिः स्पृशन्ति । यजमानो वन्दमानः कृताञ्जलिर्वक्ति "ओं नमः शिवाय" इति । गुरुस्तथैव "शिवाय नमः" इति प्रतिवक्ति । ते च सभायेवं वदन्ति ।

शैवीं दीक्षां द्वादशाब्दीं सेवित्वा योऽपि मुञ्चति ।
दासी दासोऽपि भवति सो ऽपि निर्वाणमृच्छति ॥

तेषामीश्वरो देवः सर्वज्ञः सृष्टिसंहारादिकृत् । तस्य चाष्टादशावतारा अमी । नकुली १, शोष्यकौशिक २, गार्ग्य ३, मैत्री ४, अकौरुष ५, ईशान ६, पारगार्ग्य ७, कपिलाण्ड ८, मनुष्यक ९, कुशिक १०, अत्रि ११, पिङ्गल १२, पुष्पक १३, बृहदार्य १४, अगस्ति १५, सतान १६ राशीकर १७,

विद्यागुरवः १८। एते तेषां तीर्थेशाः पूजनीयाः। एतेषां पूजाप्रणिधानविधिस्तु तदागमाद्वेदितव्यः। तेषां सर्वतीर्थेषु भरटा एव पूजकाः। देवानां नमस्कारो न सन्मुखं कार्यः। तेषु ये निर्विकारास्ते स्वमीमांसागतमिदं पद्यं दर्शयन्ति।

न स्वर्धुनी न फणिनो न कपालदाम
नेन्दोः कला न गिरिजा न जटा न भस्म।
यत्रान्यदेव च न किंचिदुपास्महे त-
द्रूपं पुराणमुनिशीलितमीश्वरस्य ॥१॥
स एव योगिनां सेव्यो ह्यर्वाचीनस्तु भोगभाक्।
स ध्यायमानो राज्यादिसुखलुब्धैर्निषेव्यते ॥२॥

उक्तं च तैः स्वयोगशास्त्रे।

वीतरागं स्मरन्योगी वीतरागत्वमश्नुते।
सरागं ध्यायतस्तस्य सरागत्वं तु निश्चितम् ॥३॥
येन येन हि भावेन युज्यते यन्त्रवाहकः।
तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा ॥४॥ इति ॥

एतत्सर्वं लिङ्गवेषदेवादिस्वरूपं वैशेषिकमतेऽप्यवसातव्यं, यतो नैयायिकवैशेषिकाणां हि मिथः प्रमाणतत्त्वानां संख्याभेदे सत्यप्यन्योन्यं तत्त्वानामन्तर्भावने ऽल्पीयानेव भेदो जायते। तेनैतेषां प्रायो मततुल्यता उभये ऽप्येते तपस्विनो ऽभिधीयन्ते। ते च शैवादिभेदेन चतुर्धा भवन्ति। तदुक्तम्।

आधारभस्मकौपीनजटायज्ञोपवीतिनः।
स्वस्वाचारादिभेदेन चतुर्धा स्युस्तपस्विनः ॥१॥

शैवाः पाशुपताश्चैव महाव्रतधरास्तथा ।
तुर्याः कालमुखा मुख्या भेदा एते तपस्विनाम् ॥२॥

तेषामन्तर्भेदा भरटभक्तरलैङ्गिकतापसादयो भवन्ति । भरटादीनां व्रतग्रहणे ब्राह्मणादिवर्णनियमो नास्ति । यस्य तु शिवे भक्तिः स व्रती भरटादिर्भवेत् । परं शास्त्रेषु नैयायिकाः सदा शिवभक्तत्वाच्छैवा इत्युच्यन्ते, वैशेषिकास्तु पाशुपता इति । तेन नैयायिकशासनं शैवमाख्यायते, वैशेषिकदर्शनं च पाशुपतमिति । इदं मया यथा श्रुतं यथा दृष्टं चात्राभिदधे । तत्तद्विशेषस्तु तद्ग्रन्थेभ्यो विज्ञेयः ॥

अथ पूर्वप्रतिज्ञातं नैयायिकमतसंक्षेपमेवाह ।

अक्षपादमते देवः सृष्टिसंहारकृच्छिवः ।
विभुर्नित्यैकसर्वज्ञो नित्यबुद्धिसमाश्रयः ॥१३॥

अक्षपादेनाद्येन गुरुणा यत् प्रणीतं नैयायिकमतस्य मूलसूत्रं, तेन नैयायिका आक्षपादा अभिधीयन्ते, तन्मतं चाक्षपादमतमिति । तस्मिन्नक्षपादमते शिवो महेश्वरः, सृष्टिश्चराचरस्य जगतो निर्माणं, संहारस्तद्विनाशः । द्वन्द्वे सृष्टिसंहारौ । तावभावचिन्त्यशक्तिमाहात्म्येन करोतीति सृष्टिसंहारकृत् । केवलायाः सृष्टेः करणे निरन्तरोत्पाद्यमानोऽसंख्यप्राणिगणो भुवनत्रयेऽपि न मायादिति सृष्टिवत्संहारस्यापि करणम् । अत्र प्रयोगमेवं शैवा व्याहरन्ति । भूभूधरसुधाकरदिनकरमकराकरादिकं बुद्धिमत्पूर्वकं, कार्यत्वात् । यद्यत्कार्यं तत्तद्बुद्धिमत्पूर्वकं, यथा घटः ।

कार्यं चेद्, तस्माद्बुद्धिमत्पूर्वकम्। यश्चास्य बुद्धिमान् स्रष्टा, स ईश्वर एवेत्यन्वयः। व्यतिरेके गगनम्। न चायमसिद्धो हेतुः, भूभूधरादीनां स्वस्वकारणकलापजन्यत्वेनावयवितया वा कार्यत्वस्य जगति सुप्रसिद्धत्वात्। नापि विरुद्धोऽनैकान्तिको वा, विपक्षादत्यन्त व्यावृत्तत्वात्। नापि कालात्ययापदिष्टः, प्रत्यक्षागमाबाध्यमानसाध्यधर्मधर्मिविषये हेतोः प्रवर्तनात्। नापि प्रकरणसमः, तत्प्रतिपन्थिपदार्थस्वरूपसमर्थनप्रथितप्रत्यनुमानोदयाभावात्॥ अथ निर्वृतात्मवदशरीरत्वादेव न सम्भवति सृष्टिसंहारकर्तेश्वर इति प्रत्यनुमानोदयात्कथं न प्रकरणसम इति चेत्। उच्यते। अत्र त्वदीयानुमाने साध्यमान ईश्वरो धर्मी त्वया प्रतीतोऽप्रतीतो वाभिप्रेयते। अप्रतीतश्चेत्, तदा त्वत्परिकल्पितहेतोराश्रयासिद्धिदोषः प्रसज्येत। प्रतीतश्चेत्, तर्हि येन प्रमाणेन प्रतीतस्तेनैव स्वयमुद्भावितनिजतनुरपि किमिति नाभ्युपेयत इति कथमशरीरत्वम्। ततो न प्रकरणसमदोषता हेतोः, अतः साधूक्तं "सृष्टिसंहारकृच्छिव" इति। तथा विभुराकाशवत्सर्वजगद्व्यापकः। नियतैकस्थानवर्तित्वे ह्यनियतप्रदेशवर्तिनां पदार्थानां प्रतिनियतयथावन्निर्माणानुपपत्तेः। न ह्येकस्थानस्थितः कुम्भकारोऽपि दूरतरघटादिघटनाया व्याप्रियते। तस्माद्विभुः॥ तथा नित्यैकसर्वज्ञः। नित्यश्चासावेकश्च नित्यैकः स चासौ सर्वज्ञश्चेति विशेषणत्रयसमासः। तत्र नित्योऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपः कूटस्थः। ईश्वरस्य ह्यनित्यत्वे पराधीनोत्पत्तिमत्त्वापेक्षया कृतकत्वप्राप्तिः। स्वोत्पत्तावपेक्षितपर-

व्यापारो हि भाव कृतक दृश्यते । कृतकश्चेज्जगत्कर्ता स्यात्, तदा तस्याप्यपरेण कर्त्रा भाव्यमनित्यत्वादेव । अपरस्यापि च कर्तुरन्येन कर्त्रा भवनीयमित्यनवस्थानदी दुस्तरा स्यात् । तस्मान्नित्य एवाभ्युपगमनीय ॥ नित्यो ऽपि स एको ऽद्वितीयो मन्तव्यो, बहूना हि जगत्कर्तृत्वस्वीकारे परस्पर पृथक्पृथगन्यान्यविसदृशमतिव्यापृतत्वेनैकैकपदार्थस्य विसदृशनिर्माणे सर्वमसमञ्जसमापद्येतेति युक्त "एक" इति विशेषणम् ॥ एको ऽपि सर्वज्ञ सर्वपदार्थाना सामस्त्येन ज्ञाता, सर्वज्ञत्वाभावे हि विधित्सितपदार्थोपयोगिजगत्प्रसृमरविप्रकीर्णपरमाणुकणप्रचयसम्यक्सामग्रीमीलनाक्षमतया याथातथ्येन पदार्थाना निर्माण दुर्घट भवेत् । सर्वज्ञत्वे पुन सकलप्राणिनां समीहितसमुचितकारणकलापानुरूप्येण कार्यं वस्तु निर्मिमाण स्वार्जितपुण्यपापानुमानेन च स्वर्गनरकयो सुखदु खोपभोग ददान सर्वथौचित्यं नातिवर्तेत । तथा चोक्त तद्भक्तै

ज्ञानमप्रतिघ यस्य वैराग्य च जगत्पते ।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्ध चतुष्टयम् ॥१॥
अज्ञो जन्तुरनीशो ऽयमात्मन सुखदु खयो ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥२॥

अथवा नित्यैकसर्वज्ञ इत्येकमेव विशेषण व्याख्येयम् । नित्य सदैको ऽद्वितीय सर्वज्ञो नित्यैकसर्वज्ञ । एतेनानादिसर्वज्ञमीश्वरमेक विहायान्य को ऽपि सर्वज्ञ कदापि न भवति । यत ईश्वरादन्येषां योगिना ज्ञानान्यपर सर्वमतीन्द्रियमर्थं जाना-

नान्यपि स्वात्मान न जानते, ततस्ते कथ सर्वज्ञा इत्या-वेदित भवति । तथा नित्यबुद्धिसमाश्रयो नित्याया बुद्धेर्ज्ञानस्य स्थान, क्षणिकबुद्धिमतो हि पराधीनकार्यापेक्षणेन मुख्यकर्तृत्वाभावादनीश्वरत्वप्रसक्तिरिति । ईदृग्विशेषणविशिष्टो नैयायिकमते शिवो देव ॥

अथ तन्मते तत्त्वानि विवरिषु प्रथम तेषा सख्या नामानि च समाख्याति ।

तत्त्वानि षोडशामुत्र प्रमाणादीनि तद्यथा ।
प्रमाण च प्रमेय च सशयश्च प्रयोजनम् ॥ १४ ॥
दृष्टान्तोऽप्यथ सिद्धान्तोऽवयवास्तर्कनिर्णयौ ।
वादो जल्पो वितण्डा च हेत्वाभासाश्छलानि च ॥१५॥
जातयो निग्रहस्थानान्येषामेव प्ररूपणा ।
अर्थोपलब्धिहेतु स्यात्प्रमाणं तच्चतुर्विधम् ॥ १६ ॥

त्रिभिर्विशेषकम् ॥ व्याख्या ॥ अमुत्रास्मिन्प्रक्रान्ते नैयायिकमते प्रमाणादीनि प्रमाणप्रमेयप्रभृतीनि षोडश तत्त्वानि भवन्ति । तद्यथेत्युपदर्शने । "प्रमाण च" इत्यादि । तत्र प्रमिति-रूपलब्धिर्ज्ञान येन जन्यते, तज्ज्ञानस्य जनक कारण प्रमाणम् । प्रमीयते ज्ञान जन्यतेऽनेनेति प्रमाणमिति व्युत्पत्तेः । ज्ञानस्य च जनक द्विविधम् । अचेतन ज्ञान च । तत्राचेतनमिन्द्रिय-तदर्थसन्निकर्षप्रदीपलिङ्गशब्दादिक ज्ञानस्य कारणत्वात्प्रमाण, ज्ञानान्तरजन्मनि यद्व्याप्रियते तदपि ज्ञानजनकत्वात्प्रमाणम् ।

ज्ञानस्याजनकं तु प्रमाणस्य फलं भवेन्न पुनः प्रमाणम् १। प्रमेयं प्रमाणजन्यज्ञानेन ग्राह्यं वस्तु २। दोलायमाना प्रतीतिः संशयः। चकारास्त्रयोऽपि प्रमाणादीनामन्योन्यापेक्षया समुच्चयार्थाः ३। प्रयोजनमभीष्टं साधनीयं फलम् ४। दृष्टान्तो वादिप्रतिवादिसंमतं निदर्शनम्। अपि समुच्चये ५। अथशब्द आनन्तर्ये। सिद्धान्तः सर्वदर्शनशास्त्रसंमतप्रभृतिः ६। अवयवाः पक्षादयोऽनुमानस्याङ्गानि ७। संदेहादूर्ध्वमन्वयधर्मचिन्तनं तर्कः स्थाणुरेवाधुना संभवतीति ८। स्थाणुरेवायमित्यवधारणं निर्णयः। द्वन्द्वे तर्कनिर्णयौ ९। गुरुणा सह तत्त्वनिर्णयार्थं वदनं वादः १०। परेण सह जिगीषया जल्पनं जल्पः ११। अपरामृष्टवस्तुतत्त्वं मौखर्यमात्रं वितण्डा १२। हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासा न सम्यग्घेतव इत्यर्थः १३। परवचनविघातार्थं विकल्पोपपादनानि छलानि १४। जातयोऽसम्यग्दूषणानि १५। यैरङ्गैर्वक्ता निगृह्यते, तानि निग्रहस्थानानि १६। इति। एषामनन्तरोक्तानां प्रमाणादीनामेवमित्थं प्ररूपणा स्वरूपप्रदर्शना भवति॥ तत्रादौ प्रमाणस्य स्वरूपणां चिकीर्षुः प्रथमतस्तस्य सामान्यलक्षणं संख्यां च प्राह "अर्थोपलब्धिहेतुः स्यात्प्रमाणम्"। अर्थस्य ग्राह्यस्य बाह्यस्य स्तम्भकुम्भाम्भोरुहादेरान्तरस्य च ज्ञानसुखादेरुपलब्धिर्ज्ञानमर्थोपलब्धिः। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायादव्यभिचारिण्यव्यपदेश्या व्यवसायात्मिका चार्थोपलब्धिर्ग्राह्या, न तूपलब्धिमात्रम्। तस्या यो हेतुः कारणं स प्रमाणं स्याद्भवेत्।

अर्थोपलब्धिस्तु प्रमाणस्य फलम् । अयमत्र भाव । अव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनिका सामग्री तदेकदेशो वा चक्षुःप्रदीपज्ञानादिर्बोधरूपो ऽबोधरूपो वा साधकतमत्वात्प्रमाणम् । तज्जनकत्व च तस्य प्रामाण्यम् । तज्जन्यार्थोपलब्धि फलमिति । इन्द्रियजत्वलिङ्गजत्वादिविशेषणविशेषिता सैवोपलब्धिर्यत स्यात्, तदेव प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य विशेषणलक्षण वक्ष्यते । केवलमव्यपदेश्यमिति विशेषण न शाब्दे सबन्धनीय, तस्य शब्दजन्यत्वेन व्यपदेश्यत्वात् । अथ प्रमाणस्य भेदानाह "तच्चतुर्विधम्" । तत्प्रमाण, चतुर्विध चतुर्भेदम् ॥

अथ तच्चातुर्विध्यमेवाह ।

प्रत्यक्षमनुमान चोपमान शाब्दिक तथा ।
तत्रेन्द्रियार्थसपर्कोत्पन्नमव्यभिचारि च ॥ १७ ॥
व्यवसायात्मक ज्ञान व्यपदेशविवर्जितम् ।
प्रत्यक्षमनुमान तु तत्पूर्व त्रिविध भवेत् ॥ १८ ॥
पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्ट सामान्यतस्तथा ।
तत्राद्य कारणात्कार्यानुमानमिह गीयते ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षमध्यक्ष, अनुमान लैङ्गिक, चकार समुच्चयार्थ, उपमानमुपमिति, तथाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् शाब्दिक च शब्दे भव शाब्दिकमागम इत्यर्थ ॥

अथ प्रत्यक्षस्य लक्षण लक्षयति । "तत्रेन्द्रियार्थ" इत्यादि । तत्रेति तेषु प्रमाणेषु प्रथम प्रत्यक्षमुच्यते । अत्रास्पदमक्षपादप्रणीत

सूत्रम्। "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्" इति [१, १, ४]॥

इन्द्रियं चक्षुरादिमनःपर्यन्तं, तस्यार्थः परिच्छेद्य इन्द्रियार्थः इन्द्रियविषयभूतो ऽर्थो रूपादिः, रूपादयस्तदर्था इति वचनात्। तेन सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिरिन्द्रियस्य प्राप्तिः सम्बन्ध इति यावत्। स च षोढा। इन्द्रियेण सार्धं द्रव्यस्य संयोग एव १। रूपादिगुणानां संयुक्तसमवाय एव द्रव्ये समवेतत्वात् २। रूपत्वादिषु गुणसमवेतेषु संयुक्तसमवेतसमवाय एव ३। शब्दे समवाय एवाकाशस्य श्रोत्रत्वेन व्यवस्थितत्वात्, शब्दस्य तद्गुणत्वेन तत्र समवेतत्वात् ४। शब्दत्वे समवेतसमवाय एव शब्दे समवेतत्वात् ५। समवायाभावयोर्विशेषणविशेष्यभाव एव। उक्तरूपपञ्चविधसम्बन्धसम्बद्धेषु वस्तुषु समवायघटादिदृश्याभावयोर्विशेषणत्वं विशेष्यत्वं भवतीत्यर्थः। तद्यथा। तन्तवः पटसमवायवन्तः तन्तुषु पटसमवाय इति। घटशून्यं भूतलमिह भूतले घटो नास्तीति ६ षोढा सन्निकर्षः॥

अथ सन्निकर्षग्रहणमेवास्तु सं-ग्रहणं व्यर्थम्। न, सं-ग्रहणस्य सन्निकर्षषट्कप्रतिपादनार्थत्वात्। एतदेव सन्निकर्षषट्कं ज्ञानोत्पादे समर्थं कारणं, न संयुक्तसंयोगादिकमिति सं-ग्रहणाल्लभ्यते। इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नं जातम्। उत्पन्नग्रहणं कारकत्वज्ञापकार्थम्। अत्रायं भावः। इन्द्रियं हि नैकट्यादर्थेन सह सम्बध्यते, इन्द्रियार्थसम्बन्धाच्च ज्ञानमुत्पद्यते। यदुक्तम्।

आत्मा सहेति मनसा मन इन्द्रियेण
स्वार्थेन चेन्द्रियमिति क्रम एष शीघ्र ।
योगो ऽयमेव मनस किमगम्यमस्ति
यस्मिन् मनो व्रजति तत्र गतो ऽयमात्मा ॥

ज्ञानग्रहण सुखादिनिवृत्त्यर्थं, सुखादीनामज्ञानरूपत्वात् । सुखादयो ह्याह्लादादिस्वभावा ग्राह्यतयानुभूयन्ते, ज्ञान त्ववगमस्वभाव ग्राहकतयानुभूयत इति ज्ञानसुखाद्योर्भेदो ऽध्यक्षसिद्ध एव । अव्यपदेश्य नामकल्पनारहित, नामकल्पनाया हि शाब्द स्यात् । अव्यपदेश्यपदग्रहणाभावे हि व्यपदेश शब्दस्तेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण चोभाभ्या यदुत्पादित ज्ञान तदप्यध्यक्षफल स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमव्यपदेश्यपदोपादानम् । इदमत्र तत्त्वम् । चक्षुर्गोशब्दयोर्व्यापारे सत्यय गौरिति विशिष्टकाले यज्ज्ञानमुपजायमानमुपलभ्यते, तच्छब्देन्द्रियोभयजन्यत्वे ऽपि प्रभूतविषयत्वेन शब्दस्य प्राधान्याच्छाब्दमिष्यते, न पुनरध्यक्षमिति । इन्द्रियजन्यस्य मरुमरीचिषूदकज्ञानस्य शुक्तिशकले कलधौतबोधादेश्च निवृत्त्यर्थमव्यभिचारिपदोपादानम् । यदतस्मिंस्तदित्युत्पद्यते तद्व्यभिचारि ज्ञानम् । तद्व्यवच्छेदेन तस्मिंस्तदिति ज्ञानमव्यभिचारि । व्यवसीयते ऽनेनेति व्यावसायो विशेष उच्यते । विशेषजनित व्यवसायात्मक, अथवा व्यवसायात्मक निश्चयात्मकम् । एतेन सशयज्ञानमनेकपदार्थालम्बनत्वादनिश्चयात्मकत्वाच्च प्रत्यक्षफल न भवतीति ज्ञापितम् ॥ नन्वेवमपि ज्ञानपदमनर्थकमन्यविशेषणाभ्या ज्ञानस्य लब्धत्वात्, न ।

धर्मिप्रतिपादनार्थत्वादस्य, ज्ञानपदोपात्तो हि धर्मीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादिभिर्विशेष्यते । अन्यथा धर्म्यभावे ह्यव्यभिचारादीन् धर्मानेतत्पदानि प्रतिपादयेयुः । केचित्पुनरेवं व्याचक्षते । अव्यपदेश्य-व्यवसायात्मकमिति-पदद्वयेन निर्विकल्पकसविकल्पकभेदेन प्रत्यक्षस्य द्वैविध्यमाह, शेषाणि तु ज्ञानविशेषणानीति । अत्र च सूत्रे फलस्वरूपसामग्रीविशेषणपक्षास्त्रयः सम्भवन्ति । तेषु स्वरूपविशेषणपक्षो न युक्तः । यथोक्तविशेषणं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति हि तदार्थः स्यात् । तथा चाकारकस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वप्रसक्तिः न चाकारकस्य प्रत्यक्षत्वं युक्तं, असाधकतमत्वात्साधकतमस्यैव च प्रमाणत्वात् । तुलासुवर्णादीनां प्रदीपादीनां सन्निकर्षेन्द्रियादीनां चाबोधरूपाणामप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गश्च । दृश्यते चैषां सूत्रकृता प्रत्यक्षत्वं, तन्न स्वरूपविशेषणपक्षो युक्तः । नापि सामग्रीविशेषणपक्षः । सामग्रीविशेषणपक्षे ह्येवं सूत्रार्थः स्यात् । प्रमातृप्रमेयचक्षुरादीन्द्रियालोकादिका ज्ञानजनिका सामग्रीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणविशिष्टज्ञानजननादुपचारेणेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणविशिष्टा सती प्रत्यक्षमिति । एवं च सामग्र्याः सूत्रोपात्तविशेषणयोगित्वं तथाविधफलजनकत्वादुपचारेणैव भवति, न तु स्वतः इति । न तु युक्तस्तत्पक्षोऽपि । फलविशेषणपक्षस्तु युक्तिसङ्गतः । अत्र पक्षे यतः इत्यध्याहार्यम् । ततोऽयमर्थः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणं ज्ञानं यतः इन्द्रियार्थसन्निकर्षादेर्भवति, स इन्द्रियार्थसन्निकर्षादिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् । ज्ञानं तु प्रत्यक्षप्रमाणफलम् । यदा

तु ततो ऽपि हानोपादानादिबुद्धय उत्पद्यन्ते, तदा हानादिबुद्ध्यपेक्षया ज्ञान प्रमाण हानादिबुद्धयस्तु फल, यदा ज्ञान प्रमाण, तदा हानादिबुद्धय फलमिति वचनात्। तथा चानुभवज्ञानवशजाया स्मृतेस्तथा चायमित्येतज्ज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात्प्रत्यक्षफलम्। तत्स्मृतेस्तु प्रत्यक्षता। सुखदु खसम्बन्धस्मृतेस्त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षसहकारित्वात्तथा चायमिति सारूप्यज्ञानजनकत्वेनाध्यक्षप्रमाणता। सारूप्यज्ञानस्य च सुखसाधनो ऽयमित्यनुमानिकफलजनकत्वेनानुमानप्रमाणता। न च सुखसाधनत्वशक्तिज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षज, शक्तेरसन्निहितत्वात्। आत्मनो मन इन्द्रियेण सन्निकर्षे सुखादिज्ञान फलम्। मन इन्द्रियस्य तत्सन्निकर्षस्य च प्रत्यक्षप्रमाणता। एवमन्यत्रापि यथार्ह प्रमाणफलविभागोऽवगन्तव्य इति ॥ एतदेवेन्द्रियार्थसन्निकर्षादिसूत्र ग्रन्थकार पद्यबन्धानुलोम्येनेत्थमाह। "इन्द्रियार्थसम्पर्कोत्पन्नम्' इत्यादि। अत्र सपक्ष सबन्ध। अव्यभिचारि चेत्यत्र चकारो विशेषणसमुच्चयार्थ। अव्यभिचारिकमिति पाठे तु अव्यभिचार्येवाव्यभिचारिक स्वार्थे कप्रत्यय। व्यपदेशो नामकल्पना। अत्रापि व्याख्याया यत इत्यध्याहार्यम्। भावार्थ सर्वो ऽपि प्राग्वदेवेति ॥

अथ प्रत्यक्षतत्फलयोरभेदविवक्षया प्रत्यक्षस्य भेदा उच्यन्ते। प्रत्यक्ष द्वेधा, अयोगिप्रत्यक्ष योगिप्रत्यक्ष च ॥ यदस्मदादीनामिन्द्रियार्थसन्निकर्षाज्ज्ञानमुत्पद्यते, तदयोगिप्रत्यक्षम्। तदपि द्विविध निर्विकल्पक सविकल्पक च। तत्र वस्तुस्वरूपमात्रावभासक

निर्विकल्पकं, यथा प्रथमाक्षसन्निपातजं ज्ञानम्। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोल्लेखेन ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तं सविकल्पकं, यथा देवदत्तोऽयं दण्डीत्यादि॥ योगिप्रत्यक्षं तु देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थग्राहकम्। तद्द्विविधं, युक्तानां प्रत्यक्षं वियुक्तानां च। तत्र समाध्यैकाग्र्यवतां योगधर्मेश्वरादिसहकृतादात्मान्तःकरणसंयोगादेव बाह्यार्थसंयोगनिरपेक्षं यदशेषार्थग्रहणं, तद्युक्तानां प्रत्यक्षम्। एतच्च निर्विकल्पकमेव भवति, विकल्पतः समाध्यैकाग्र्यानुपपत्तेः। इदं चोत्कृष्टयोगिन एव विज्ञेयं, योगिमात्रस्य तदसम्भवात्। असमाध्यवस्थायां योगिनामात्ममनोबाह्येन्द्रियरूपाद्याश्रयचतुष्कसंयोगाद्रूपादीनां, आत्ममनःश्रोत्रत्रयसंयोगाच्छब्दस्य, आत्ममनोद्वयसंयोगात्सुखादीनां च यद्ग्रहणं, तद्वियुक्तानां प्रत्यक्षम्। तत्र निर्विकल्पकं सविकल्पकं च प्रतिपत्तव्यम्। विस्तरार्थिना तु न्यायसारटीका विलोकनीयेति॥

अथानुमानलक्षणमाह "अनुमानं तु तत्पूर्वं त्रिविधं भवेत्पूर्ववच्छेषवच्च" इत्यादि। अत्र चैवशब्दौ पूर्ववदादीनामर्थबाहुल्यसूचकौ। तथाशब्दश्चकारार्थे समुच्चये। शेषं तु सूत्रं व्याख्यास्यते, सूत्रं चेदं "तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च" इति। एके व्याख्यान्ति। अत्रैकस्य पूर्वकशब्दस्य सामान्यश्रुत्या लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः। तत्पूर्वकमित्यत्र तच्छब्देन प्रत्यक्षं प्रमाणमभिसम्बध्यते। तत्पूर्वकं प्रत्यक्षफलं लिङ्गज्ञानमित्यर्थः। तत्पूर्वकपूर्वकं लिङ्गिज्ञानम्। अयमत्र भावः। प्रत्यक्षाद्धूमादिज्ञानमुत्पद्यते, धूमादिज्ञानाच्च वह्न्यादिज्ञानमिति।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादीनि च ज्ञानादिविशेषणानि प्रत्यक्षसूत्रादत्रापि सम्बन्धनीयानि। एषा च व्यवच्छेद्यानि प्रागुक्तानुसारेण स्वय परिभाव्यानि। तथा द्वितीयलिङ्गदर्शनपूर्विकाया अविनाभावसम्बन्धस्मृतेस्तत्पूर्वकपूर्वकत्वात्तज्जनकस्यानुमानत्वमिष्टमित्यर्थमर्थोपलब्धिग्रहण कार्यं, स्मृतेस्तदर्थं विनापि भावात्। ततोऽयमर्थ। अर्थोपलब्धिरूपमव्यभिचरितमव्यपदेश्य व्यवसायात्मक ज्ञान तत्पूर्वकपूर्वक यतो लिङ्गादे समुपजायते तदनुमानमिति १। तथा ते द्वे प्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शन लिङ्गदर्शन च पूर्व यस्य तत्तत्पूर्वकमिति विग्रहविशेषाश्रयणादनुमानस्याध्यक्षफलद्वयपूर्वकत्व ज्ञापित द्रष्टव्यम् २। तथा तानि प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणानि पूर्व यस्य तत्तत्पूर्वकमिति विग्रहविशेषाश्रयणेन सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमप्यनुमानस्य लभ्यते। न च तेषा पूर्वमप्रकृतत्वात्कथ तच्छब्देन परामर्श इति प्रेर्यम्। यत साक्षादप्रकृतत्वेऽपि प्रत्यक्षसूत्रे व्यवच्छेद्यत्वेन प्रकृतत्वादिति। अस्या व्याख्याया नाव्याप्त्यादिदोष कश्चनापि। ये तु पूर्वशब्दस्यैकस्य लुप्तस्य निर्देश नाभ्युपगच्छन्ति, तेषा प्रत्यक्षफलेऽनुमानत्वप्रसक्ति, तत्फलस्य प्रत्यक्षप्रमाणपूर्वकत्वात्। अथाकारकस्याप्रमाणत्वात्कारकत्व लभ्यते। ततोऽयमर्थ। अव्यभिचारिताव्यपदेश्यव्यवसायात्मिकार्थोपलब्धिजनकमेवाध्यक्षफल लिङ्गज्ञानमनुमानमिति चेत। उच्यते। एवमपि विशिष्टज्ञानमेवानुमान प्रसज्यते। न च ज्ञानस्यैवानुमानत्व स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहा सुखादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानीति वचनात्सर्वस्य

बोधाबोधरूपस्य विशिष्टफलजनकस्यानुमानत्वादित्यव्याप्तिर्लक्षणदोष । अतोऽर्थोपलब्धिरव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टा तत्पूर्वकपूर्विका यतस्तदनुमानमित्येव व्याख्या युक्तिमत् । नन्वत्रापि त्रिविधग्रहणमनर्थकमिति चेत् । न । अनुमानविभागार्थत्वात् । पूर्ववदादिग्रहण च स्वभावादिविषयप्रतिषेधेन पूर्ववदादिविषयज्ञापनार्थम् । पूर्ववदाद्येव त्रिविधविभागेन विवक्षित, न स्वभावादिकमिति प्रथम व्याख्यानम् ॥ अपरे त्वेव सूत्र व्याचक्षते । तत्पूर्वक प्रत्यक्षपूर्वक त्रिविधमिति, त्रिभेदमनुमानम् । के पुनर्भेदा इत्याह । पूर्ववदित्यादि । पूर्वशब्देनान्वयो व्यपदिश्यते, व्यतिरेकात्प्रागवगम्यमानत्वात् । पूर्वोऽन्वय, स एवास्ति यस्य तत्पूर्ववत्केवलान्वय्यनुमानम् १ । शेषो व्यतिरेक, स एवास्ति यस्य तच्छेषवत्, केवलव्यतिरेकि च २ । सामान्येनान्वयव्यतिरेकयो साधनाङ्गयोर्यद्दृष्ट तत्सामान्यतोदृष्टमन्वयव्यतिरेकि चेति ३ ॥ अथवा त्रिविधमिति त्रिरूपम् । कानि त्रीणि रूपाणीत्याह । पूर्ववदित्यादि । पूर्वमुपादीयमानत्वात्पूर्व पक्ष सोऽस्यास्तीति पूर्ववत्पक्षधर्मत्वम् । शेष उपयुक्तादन्यत्वात्साधर्म्यदृष्टान्त सोऽस्यास्तीति शेषवत्सपक्षे सत्त्वम् । सामान्यतोदृष्टमिति विपक्षे मनागपि यन्न दृष्ट विपक्षे सर्वथासत्त्व तृतीय रूपम् । चशब्दात्प्रत्यक्षागमाविरुद्धत्वासत्प्रतिपक्षत्वरूपद्वय च । एव च पञ्चरूपलिङ्गालम्बन यत्तत्पूर्वक तदन्वयव्यतिरेक्यनुमानम् । विपक्षासत्त्वसपक्षसत्त्वयोरन्यतररूपस्यानभिसम्बन्धात्तु चतूरूपलिङ्गालम्बन केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चानुमानम् । तत्राप्यनित्य शब्द,

कार्यत्वात्, घटादिवदाकाशादिवच्चेत्यन्वयव्यतिरेकी हेतु ।१। अदृष्टादीनि कस्यचित्प्रत्यक्षाणि प्रमेयत्वात्करतलादिवदित्यत्र कस्यचित्प्रत्यक्षत्वे साध्ये प्रत्यक्षस्यापि वस्तुनो विपक्षस्याभावादेव केवलान्वयी।२। सर्ववित्कर्तृपूर्वकं सर्वं कार्यं, कादाचित्कत्वात्। यत्सर्ववित्कर्तृपूर्वकं न भवति तन्न कादाचित्क यथाकाशादि। अत्र सर्वस्य कार्यस्य पक्षीकृतत्वादेव सपक्षाभावात्केवलव्यतिरेकी। प्रसङ्गद्वारेण वा केवलव्यतिरेकी। यथा नेद निरात्मक जीवच्छरीरमप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गाल्लोष्टवदिति प्रसङ्ग। प्रयोगस्त्वित्थम्। इद जीवच्छरीर सात्मक, प्राणादिमत्त्वात्। यन्न सात्मक तन्न प्राणादिमद्यथा लोष्टमिति प्रसङ्गपूर्वक केवलव्यतिरेकीति ३। एवमनुमानस्य भेदान् स्वरूप च व्याख्याय विषयस्य त्रैविध्यप्रतिपादनायैवमाह। अथवा तत्पूर्वकमनुमान त्रिविध त्रिप्रकार। के पुनस्त्रय प्रकारा इत्याह। पूर्ववदित्यादि। पूर्वं कारण विद्यते यत्रानुमाने तत्पूर्ववत्, यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते यथा विशिष्टमेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति। अत्र कारण-शब्देन कारणधर्म उन्नतत्वादिर्ग्राह्य। प्रयोगस्त्वेवम्। अमी मेघा वृष्ट्युत्पादका, गम्भीरगर्जितत्वेऽचिरप्रभावत्वे च सत्युन्नतत्वात्। य एव ते वृष्ट्युत्पादका यथा वृष्ट्युत्पादकपूर्वमेघास्तथा चामी। तस्मात्तथा। ननून्नतत्वादिधर्मयुक्तानामपि मेघानां वृष्ट्यजनकत्वदर्शनात्, कथमैकान्तिक कारणात्कार्यानुमानमिति चेत्। न। विशिष्टस्योन्नतत्वादेर्धर्मस्य गमकत्वेन विवक्षितत्वात्। न च तस्य विशेषो नासर्वज्ञेन निश्चेतु

पार्थत इति वक्तु शक्य, सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गे । तथाहि । मश-कादिव्यावृत्तधूमादीनामपि स्वभावाव्यभिचारित्वमसर्वविदा न निश्चेतु शक्यमिति वक्तु शक्यत एव । अथ सुविवेचितं कार्यं कारणं न व्यभिचरतीति न्यायाद्धूमादेर्गमकत्वम् । तत्तर्ह्यत्रापि समानम् । यो हि भविष्यद्वृष्ट्यव्यभिचारिणमुन्नतत्वादिविशेषमव-गन्तु समर्थं, स एव तस्मात्तमनुमिनोति, नागृहीतविशेष । तदुक्तम् । अनुमातुरयमपराधो नानुमानस्येति शेष कार्यं तद-स्यास्ति तच्छेषवद्यत्र कार्येण कारणमनुमीयते, यथा नदीपूर दर्शनाद्वृष्टि । अत्र कार्यशब्देन कार्यधर्मो लिङ्गमवगन्तव्यम् । प्रयोगस्त्वित्थम् । उपरिवृष्टिमद्देशवर्तिनी नदी शीघ्रतरस्रोतस्त्वे फलफेनसमूहकाष्ठादिवहनत्वे च सति पूर्णत्वात् तदन्यनदीवत् । सामान्यतोदृष्टं नामाकार्यकारणभूतेनाविनाभाविना लिङ्गेन यत्र लिङ्गिनोऽवगमो, यथा बलाकया सलिलस्येति । प्रयोगस्तु । अयं बलाकाजद्वृत्ति प्रदेशो जलवान्बलाकावत्त्वात्, सम्प्रति-पन्नदेशवत्, यथा वान्यत्रोपरिदृष्टस्यादित्यस्यान्यपर्वतोपरि-दर्शनेन गतेरवगम । प्रयोग पुन रवेरन्यत्रदर्शन गत्यविना-भूत, अन्यत्रदर्शनत्वात्, देवदत्ताद्यन्यदर्शनवत् । अत्र यथा देव-दत्तादेरन्यत्रदृष्टस्यान्यत्रदर्शन व्रज्यापूर्वं, तथादित्यस्यापीति, अन्यत्रदर्शन च गते कार्यं संयोगादेर्गतिकार्यत्वात् ॥ अन्ये त्वेव वर्णयन्ति । समानकालस्य रसस्य रूपादकार्यकारणभूतस्य प्रति-पत्ति सामान्यतोदृष्टानुमानप्रभवा । अत्र प्रयोग । ईदृग्रसशा-लिदं वस्त्वेवंविधरूपत्वात् । तदन्यतादृशवस्तुवत् । एक चूत

फलित दृष्ट्वा पुष्पिता जगति चूता इति प्रतिपत्तिर्वा। प्रयोगस्तु। पुष्पिता जगति चूताश्चूतत्वात्, दृष्टचूतवदित्यादि। अथवा पूर्वेण व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षेण तुल्य वर्तत इति पूर्ववत्सम्बन्धग्राहकप्रत्यक्षेण विषयतुल्यत्वात्कथचित्परिच्छेदकियाया अपि तुल्यतास्त्यनुमाने समस्तीति क्रियातुल्यत्वत प्रयोग सिद्ध । तेन पूर्वप्रतिपत्त्या तुल्या प्रतिपत्तिर्यतो भवति, तत्पूर्ववदनुमानम्। इच्छादय परतन्त्रा गुणत्वात् रूपादिवदिति शेषवन्नाम परिशेष । स च प्रसक्तानां प्रतिषेधेऽन्यत्रप्रसङ्गासभवाच्छिष्यमाणस्य सप्रत्यय, यथा गुणत्वादिच्छादीनां पारतन्त्र्ये सिद्धे शरीरादिषु प्रसक्तेषु प्रतिषेध । शरीरविशेषगुणा इच्छादयो न भवन्ति, तद्गुणाना रूपादीना स्वपरात्मप्रत्यक्षत्वेनेच्छादीना च स्वात्मप्रत्यक्षत्वेन वैधर्म्यात्। नापीन्द्रियाणा विषयाणां वा गुणा उपहतेष्वप्यनुस्मरणदर्शनात्। न चान्यस्य प्रसक्तिरस्ति। अत परिशेषादात्मसिद्धि । प्रयोगश्चात्र। योऽसौ पर स आत्मशब्दवाच्य, इच्छाद्याधारत्वात्। ये त्वात्मशब्दवाच्या न भवन्ति, त इच्छाद्याधारा अपि न भवन्ति। यथा शरीरादय । अत्र प्रत्यक्षेणागृहीतत्वान्वय केवलव्यतिरेकबलादात्मन प्रमा शेषवत फलम्। यत्र धर्मी साधनधर्मश्च प्रत्यक्ष साध्यधर्मश्च सर्वदाप्रत्यक्ष साध्यते तत्सामान्यतोदृष्टम्। यथेच्छादय परतन्त्रा गुणत्वाद्रूपवत्। उपलब्धिर्वा करणसाध्या क्रियात्वाच्छिदिक्रियावत्। असाधारणकारणपूर्वक जगद्वैचित्र्य चित्रत्वाच्चित्रादिवैचित्र्यवदित्यादि सामान्यतोदृष्टस्यानेकमुदाहरण मन्तव्यम्। ननु साध्यधर्मस्य

सर्वदाप्रत्यक्षत्वेन साध्येन हेतो कथं व्याप्तिग्रहणमिति चेत्। उच्यते। धर्मिण इच्छादेः प्रत्यक्षप्रतिपन्नत्वे गुणत्वकार्यत्वादेरपि साधनस्य तद्धर्मत्वं प्रतिपन्नमेव। पारतन्त्र्येण च स्वसाध्येन तस्य व्याप्तिरध्यक्षतो रूपादिष्ववगतैव। साध्यव्यावृत्त्या साधनव्यावृत्तिरपि प्रमाणान्तरादेवावगता। नन्वेवं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टानां परस्परतः को विशेषः। उच्यते। इच्छादेः पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपत्तौ गुणत्वं कार्यत्वं वा पूर्ववत्। तदेवाश्रयान्तरबाधया विशिष्टाश्रयत्वेन साधकेन प्रमाणेनावसीयमानं शेषवत् फलम्। तस्य साध्यधर्मस्य धर्मान्तरे प्रत्यक्षस्यापि तत्र धर्मिणि सर्वदाप्रत्यक्षत्वं सामान्यतोदृष्टव्यपदेशनिबन्धनम्। अतस्त्रयाणामेकमेवोदाहरणम्। तदेवं कारणादित्रैविध्यात्त्रिप्रकारं लिङ्गं प्रमितिं जनयत्तत्पूर्वकं यदनुमानमिति द्वितीयं व्याख्यानम्। अथ व्याख्याद्वये प्रथमव्याख्यानमेव षड्गागध्ययनभगतीनामभिमतम्। तत्र च पूर्ववदादीनां व्याख्या द्वितीयव्याख्याने या चतुःप्रकाराभिहिता सैव द्रष्टव्येति॥

अथ भाष्यकार एव बालानामसम्मोहार्थं शेषव्याख्याप्रकारानुपेक्ष्यानुमानस्य त्रिविधस्य विषयज्ञापनाय पूर्ववदादीनि पदानि व्याख्यानयन्नाह "तत्राद्यम्" इत्यादि। तत्र तेषु पूर्ववदादिषु आद्यं पूर्ववदनुमानं किमित्याह। कारणाल्लिङ्गात्कार्यस्य लिङ्गिनोऽनुमानं ज्ञानं कार्यानुमानम्। इहानुमानप्रस्तावे, गीयते प्रोच्यते। कारणात्कार्यमनुमानमिहोदितमिति पाठो वा। तथाहीति ग्रन्थाध्याहारे कारणात्कार्यमस्तीत्यनुमानम्।

कारणात्कार्यमस्तीति ज्ञानमिहानुमानप्रस्ताव उदितं प्रोक्तम् । पाठद्वयेऽप्यत्र यल्लिङ्गिज्ञानमनुमानशब्देनोचे, तद्द्वितीयव्याख्यानकारिणा मतेन, न तु प्रथमव्याख्यानकर्तृमतेन। प्रथमव्याख्याकारिमतेन हि ज्ञानस्य हेतुरेवानुमानशब्दवाच्यः स्यात्। एवं शेषवत्यपि ज्ञेयम् । यत्र कारणात्तज्ज्ञानविशिष्टात्कार्यस्य ज्ञानं भवति, तत्पूर्ववदनुमानम् । अत्र ह्यर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति वचनात्कार्यज्ञानमनुमानस्य फलं, तद्धेतुस्त्वनुमानं प्रमाणम् । तेनात्र कारणं वा तज्ज्ञानं वा कार्यकारणप्रतिबन्धस्मरणं वा कार्यं ज्ञापयत्पूर्ववदनुमानमिति ॥

तस्योदाहरणमाह ।

यथा ।

रोलम्बगवलव्यालतमालमलिनत्विषः ।
वृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैवंप्रायाः पयोमुचः ॥२०॥

यथेति निदर्शनदर्शनार्थं । रोलम्बा भ्रमराः, गवला अरण्यजातमहिषाः, व्यालाः दुष्टगजाः सर्पाश्च, तमालास्तापिच्छवृक्षाः । तद्वन्मलिना श्यामलास्त्विषः कान्तयो येषां ते तथा । एतेन मेघानां कान्तिमत्ता वचनेनानिर्वचनीया कार्यातिशयश्यामता व्यज्यते । एवंप्रायाः । एवंशब्द इदंप्रकारवचनः । प्रायशब्दो बाहुल्यवाचकः । तत एवमिदंप्रकाराणां प्रायो बाहुल्यं येषु त एवंप्राया ईदृक्प्रकारबाहुल्या इत्यर्थः । एतेन गम्भीरगर्जितत्वाचिरप्रभावत्त्वादिप्रकाराणां बाहुल्यं मेघेषु सूचितम् । उक्तविशेषणविशिष्टा मेघा इह जने वृष्टिं न व्यभि-

चरन्ति, दृष्टिकरा एव भवन्तीत्यर्थः । प्रयोगस्तु सूत्रव्याख्यावसरोक्त एवात्रापि वक्तव्यः ॥

अथ शेषवद्व्याख्यामाह ।

कार्यात्कारणानुमानं यच्च तच्छेषवन्मतम् ।
तथाविधनदीपूराद्देवो वृष्टो यथोपरि ॥ २१ ॥

कार्याल्लिङ्गात्कारणस्य लिङ्गिनोऽनुमानं ज्ञानं यत् । चकारः प्रागुक्तपूर्ववदपेक्षया समुच्चये । तच्छेषवन्मतम् । अयमत्र तात्पर्यार्थः । यत्र कार्यात्कारणज्ञानं भवति, तच्छेषवदनुमानम् । अत्रापि प्राग्वत्कारणज्ञानस्य हेतुः कार्यं कार्यदर्शनं तत्सम्बन्धस्मरणं चानुमानशब्देन प्रतिपत्तव्यम् । यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः प्रथममत्र योज्यः । तथाविधशीघ्रतरस्रोतस्त्वफलफेनादिवहनत्वोभयतटव्यापित्वधर्मविशिष्टो यो नदीपूरस्तस्माल्लिङ्गादुपरिदेशे देवो मेघो वृष्ट इति ज्ञानम् । अत्र प्रयोगः प्राग्वत् ।

यच्च सामान्यतोदृष्टं तदेवं गतिपूर्विका ।
पुंसि देशान्तरप्राप्तिर्यथा सूर्येऽपि सा तथा ॥ २२ ॥

च पुनरर्थे । यत्पुनः कार्यकारणभावादन्यत्र सामान्यतोऽविनाभावबलेन दृष्टं लिङ्गं सामान्यतोदृष्टं, तदेवम् । कथमित्याह । यथा पुंस्येकस्माद्देशाद्देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका तथा सूर्येऽपि सा देशान्तरप्राप्तिस्तथा गतिपूर्विका । अत्र देशान्तरप्राप्तिशब्देन देशान्तरदर्शनं ज्ञेयम् । अन्यथा देशान्तरप्राप्तेर्गति-

कार्यत्वेन शेषवतोऽनुमानादस्य भेदो न स्यात्। यद्यपि गगने सञ्चरत सूर्यस्य नेत्रावलोकप्रसराभावेन गतिर्नोपलभ्यते, तथाप्युदयाचलात्कालान्तरेऽस्ताचलचूलिकादौ तद्दर्शनं गतिं गमयति। प्रयोगः पुनः पूर्वमुक्त एव। अथवा देशान्तरप्राप्तिर्गतिकार्यत्वेन लोको न प्रत्येतीति इदमुदाहरणं कार्यकारणभावाविवक्षया चोपन्यस्तम्। प्रयोगस्त्वेवम्। सूर्यस्य देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका देशान्तरप्राप्तित्वाद्देवदत्तदेशान्तरप्राप्तिवत्॥

उपमानलक्षणमाह।

प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रसिद्धस्य साधनम्।
उपमानं समाख्यातं यथा गौर्गवयस्तथा॥ २३॥

"प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् [१, १, ६]" इति सूत्रम्। अत्र यत् इत्यध्याहार्यम्। ततश्च प्रसिद्धेन वस्तुना गवा यत्साधर्म्यं समानधर्मत्वं तस्मात्प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रसिद्धस्य साधनम्। गवयगतस्य साध्यस्य संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य साधनं प्रतिपत्तिर्यत् साधर्म्यज्ञानाद्भवति तदुपमानं समाख्यातम्। साधर्म्यस्य प्रसिद्धिरागमपूर्विका। तत आगमसंसूचनायाह। यथा गौस्तथा गवय इति। गवयोऽरण्यगवयः। अयमत्र भावः। कश्चित्प्रभुणा गवयानयनाय प्रेषितस्तदर्थमजानानस्तमेवाप्राक्षीत् कीदृग्गवय इति। स प्रोचे यादृग्गौस्तादृग्गवय इति। ततः सोऽरण्ये परिभ्रमन्समानमर्थं यदा पश्यति तदा तस्य तद्वाक्यार्थस्मृतिसहायेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्गोसदृशोऽयमिति यत्प्रत्यक्षज्ञानमुत्पद्यते,

तत्प्रत्यक्षफलं, तदेवाव्यभिचारादिविशेषणमयं स गवयशब्दवाच्य इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिं जनयदुपमानम् । संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिरुपमानस्य फलम् । न पुनरागमिकी सा, शब्दस्य तज्जनकस्य तदानीमभावात् । गवयपिण्डविषये च हेयादिज्ञानं यदुत्पद्यते तदिन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यत्वात्प्रत्यक्षफलम् ॥

अथ तुर्यं शाब्दमाह ।

शाब्दमाप्तोपदेशस्तु मानमेवं चतुर्विधम् ।
प्रमेयं त्वात्मदेहाद्यं बुद्धीन्द्रियसुखादि च ॥ २४ ॥

शब्दजनितं शाब्दमागम इत्यर्थः । तुर्भिन्नक्रमे । शाब्दं तु प्रमाणमाप्तोपदेशः । आप्त एकान्तेन सत्यवादी हितश्च । तस्योपदेशो वचनमाप्तोपदेशः । तज्जनितं तु ज्ञानं शाब्दस्य फलम् । मानं प्रमाणमेवमुक्तविधिना चतुर्विधम् ॥

तदेवं प्रथमं प्रमाणतत्त्वं व्याख्याय संप्रति द्वितीयं प्रमेयतत्त्वं व्याख्यातुमाह । प्रमेयं त्वात्मदेहाद्यम् । प्रमेयं तु प्रमाणफलस्य ग्राह्यं पुनरात्मदेहाद्यम् । आत्मा जीवः । देहो वपुः, तावाद्यौ यस्य तदात्मदेहाद्यम् । बुद्धीन्द्रियसुखादि च प्रमेयम् । बुद्धिर्ज्ञानं इन्द्रियं चक्षुरादिमनःपर्यन्तं, सुखं सातं तान्यादिर्यस्य तद्बुद्धीन्द्रियसुखादि । चकार आत्मदेहाद्यपेक्षया समुच्चये । अथ विशेषणद्वयआद्यशब्देनादिशब्देन च शेषाणामपि सप्तानां प्रमेयानां संग्रहो द्रष्टव्यः । तथा च नैयायिकसूत्रम् । "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखाप-

वर्गभेदेन द्वादशविधं तदिति प्रमेयम्। [१, १, ८] तत्र शरीरादिदुःखपर्यन्तं हेयं, अपवर्ग उपादेयः। आत्मा तु कथञ्चिद्धेयः, कथञ्चिदुपादेयः। सुखदुःखादिभोक्तृतया हेयः तदुन्मुक्ततयोपादेय इति। तत्रेच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानादीनामाश्रय आत्मा। सचेतनत्वकर्तृत्वसर्वगतत्वादिधर्मैरात्मा प्रतीयते १। तद्भोगायतनं शरीरम् २। पञ्चेन्द्रियाणि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि ३। पञ्चार्थाः रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः। तत्र गन्धरसरूपस्पर्शाश्चत्वारः पृथिवीगुणाः। रूपरसस्पर्शास्त्रयोऽपां गुणाः। रूपस्पर्शौ तेजसो गुणौ। एकः स्पर्शो वायोर्गुणः। शब्द आकाशस्य गुण इति ४। बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यर्थः। सा क्षणिका, भोगस्वभावत्वाच्च संसारकारणमिति हेया ५। इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सत्यपि युगपज्ज्ञानानुत्पादात् आन्तरसुखादिविषयोपलब्धेश्च बाह्यगन्धादिविषयोपलब्धिवत्करणसाध्यत्वादान्तरं करणं मनोऽनुमीयते। तत्सर्वविषयं तच्चाणु वेगवदाशुसञ्चारि नित्यं च ६। वाङ्मनःकायव्यापारः शुभाशुभफलः प्रवृत्तिः ७। रागद्वेषमोहास्त्रयो दोषाः। ईर्ष्यादीनामेतेष्वेवान्तर्भावः। तत्कृतश्चैष संसारः ८। देहेन्द्रियादिसंघातस्य प्राक्तनस्य त्यागेन संघातान्तरग्रहणं प्रेत्यभावः। एष एव संसारः ९। प्रवृत्तिदोषजनितं सुखदुःखात्मकं मुख्यं फलं तत्साधनं तु गौणम् १०। पीडासन्तापस्वभावं दुःखम्। फलग्रहणेनाक्षिप्तमपीदं सुखस्यापि दुःखाविनाभावित्वात् दुःखत्वभावनार्थमुपदिश्यते ११। आत्यन्तिको दुःखवियोगोऽपवर्गः, सर्वगुणवियुक्तस्यात्मनः स्वरूपे-

धानस्थान, सुखदुःखयोर्विवेकेन हानस्याशक्यत्वात्। दुःख जिगासुः सुखमपि जह्यात्। यस्माज्जन्मजरामरणप्रबन्धोच्छेदरूप। परम पुरुषार्थो ऽपवर्ग। स च तत्त्वज्ञानादवाप्यते ॥१२॥

संशयप्रयोजनयो स्वरूप प्राह।

किमेतदिति संदिग्धः प्रत्यय संशयो मत ।
प्रवर्तते यदर्थित्वात्तत्तु साध्य प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

अथ किंशब्दो ऽस्ति क्षेपे 'किंसखा यो ऽभिद्रुह्यति', अस्ति प्रश्ने 'किं ते प्रिय', अस्ति निवारणे 'किं ते रुदितेन', अस्त्यपलापे 'किं ते ऽहं धारयामि', अस्त्यनुनये 'किं ते ऽहं प्रिय करोमि' अस्त्यवज्ञाने 'कस्तामुल्लापयते' अस्ति वितर्के 'किमिद दूरे दृश्यते। इह तु वितर्के। दूरावलोकनेन पदार्थसामान्यमवबुध्यमानस्तद्विशेष संदिहानो वितर्कयति 'एतत्प्रत्यक्षमूर्ध्वस्थित वस्तु किं, तर्के स्थाणुर्वा पुरुषो वेति'। य संदिग्धो ऽनेककोटिपरामर्शी प्रत्ययो विमर्शः, स संशयो मत संमत इति ॥

अथ प्रयोजनम्। यदर्थित्वाद्यस्य फलस्यार्थित्वमभिलाषुकत्व यदर्थित्व, तस्मात्प्रवर्तते तत्तदीयसाधनेषु यत्न कुरुते, तत्तु तत्पुन साध्य कर्तव्यतयेष्ट प्रयोजन फल यस्य वाञ्छया कृत्येषु प्रवर्तते तत्प्रयोजनमित्यर्थ ॥ प्रयोजनमूलत्वाच्च प्रमाणोपन्यासप्रवृत्ते प्रमेयान्तर्भूतमपि प्रयोजन पृथगुपदिश्यते ॥

अथ दृष्टान्तसिद्धान्तौ व्याचिख्यासुराह

दृष्टान्तस्तु भवेदेष विवादविषयो न य.।
सिद्धान्तस्तु चतुर्भेद सर्वतन्त्रादिभेदत.॥ २६॥

दृष्टोऽन्तो निश्चयो ऽत्रेति दृष्टान्त । दृष्टान्त पुनरेष भवेत् । एष क इत्याह । य उपन्यस्त सन् विवादविषयं वादिप्रतिवादिनोर्मिथोविरुद्धो वादो विवाद, तस्य विषय गोचरो न भवति । वादिप्रतिवादिनोरुभयो सम्मत एवानुमानादौ दृष्टान्त उपन्यस्तव्य इत्यर्थ । पञ्चस्ववयवेषु वक्ष्यमाणे ऽपि दृष्टान्त साध्यसाधनधर्मयो प्रतिबन्धग्रहणस्थाननिमित्त पृथगिहोपदिश्यते । तावदेव ह्यन्वयव्यतिरेकयुक्तो ऽर्थ स्खलति, यावन्न स्पष्टदृष्टान्तावष्टम्भ । उक्त च ।

तावदेव चलत्यर्थो मन्तुर्विषयमागत ।
यावन्नोत्तम्भनेनैव दृष्टान्तेनावलम्ब्यते ॥

सिद्धान्तस्तु सिद्धान्त पुनश्चतुर्भेदो भवेत् । कुत इत्याह। सर्वतन्त्रादिभेदत सर्वतन्त्रादिभेदेन । प्रथम सर्वतन्त्रसिद्धान्त । आदिशब्दात्प्रतितन्त्रसिद्धान्तो ऽधिकरणसिद्धान्तो ऽभ्युपगमसिद्धान्तश्च वेदितव्य । इह तन्त्रशब्देन शास्त्र विज्ञेयम् ॥ तत्र सर्वतन्त्राविरुद्ध स्वतन्त्रे ऽधिकृतो ऽर्थ सर्वतन्त्रसिद्धान्त सर्वेषा शास्त्राणा सप्रतिपत्तिविषय, यथा प्रमाणानि प्रमेयसाधनानि, घ्राणादीनीन्द्रियाणि, गन्धादयस्तदर्था, प्रमाणेन प्रमेयस्य परिच्छेद इत्यादि ॥ समानतन्त्रप्रसिद्ध परतन्त्रासिद्धप्रतितन्त्रसिद्धान्त, यथा भौतिकानीन्द्रियाणि योगाना काणा-

दादीनां च, अभौतिकानि सख्यानाम्। तथा साख्याना सत् सदेवोत्पद्यते न पुनरसत्, नैयायिकादीना सर्वमसदेवोत्पद्यते सामग्रीवशात्, जैनाना तु सदसदुत्पद्यत इत्यादि॥

यस्य सिद्धावन्यस्य प्रक्रियमाणस्य प्रतिज्ञार्थस्य प्रसङ्गेनाधिकस्य सिद्धि, सो ऽधिकरणसिद्धान्त, यथा कार्यत्वादेः क्षित्यादौ बुद्धिमत्कारणसामान्यसिद्धावन्यस्य तत्करणसमर्थस्य नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारस्य तत्कारणस्य सिद्धिरिति॥ प्रौढवादिभि स्वबुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया यत्किंचिदवस्त्वपरीक्षितमभ्युपगम्य विशेष परीक्ष्यते, सो ऽभ्युपगमसिद्धान्त, यथास्तु द्रव्य शब्द, स तु किं नित्यो ऽनित्यो वेति शब्दस्य द्रव्यत्वमनिष्टमभ्युपगम्य नित्यानित्यत्वविशेष परीक्ष्यते॥ एव चतुर्विध सिद्धान्त॥

अवयवादितत्त्वत्रय प्ररूपयति।

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपनया निगमस्तथा।
अवयवा पञ्च तर्क संदेहोपरमे भवेत्॥ २७॥
यथा काकादिसपातात्स्थाणुना भाव्यमत्र हि।
ऊर्ध्वं सदेहतर्काभ्या प्रत्ययो निर्णयो मतः॥ २८॥

युग्मम्। 'अवयवा' पञ्च के पञ्चेत्याह। प्रतिज्ञा हेतुर्दृष्टान्त उपनयो निगमशब्देन निगमन चेति। तत्र प्रतिज्ञा पक्षधर्मधर्मिवचन, क्षमानुमानय सानुमानित्यादि। हेतु साधनलिङ्गवचन, धूमवत्त्वादित्यादि। दृष्टान्त उदाहरणाभिधान, तद्द्विविध, अन्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन च। अन्वयमुखेन यथा।

यो यो धूमवान् स स कृशानुमान् यथा महानसमित्यादि । व्यतिरेकमुखेन यथा । यो यः कृशानुमान्न भवति, स स धूमवान्न भवति, यथा जलमित्यादि । उपनयो हेतोरुपसंहारकवचनम् । धूमवांश्चायमित्यादि । निगमनं हेतूपदेशेन साध्यधर्मोपसंहरणम् । धूमवत्त्वात्कृशानुमानित्यादि ॥

अथ तर्कतत्त्वम् । तर्कः सन्देहोपरमे भवेत् । सम्यग्वस्तुस्वरूपानवबोधे किमयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संदेहः संशयस्तस्योपरमे व्यपगमे तर्कोऽन्वयधर्मान्वेषणरूपो भवेत् । कथमित्याह । यथा काकादीत्यादि । यथेत्युपदर्शने । काकादिसंपातात् वायसप्रभृतिपक्षिपतनादुपलक्षणत्वान्निश्चलत्ववल्ल्यारोहणादिस्थाणुधर्मेभ्यश्चात्रारण्यप्रदेशे स्थाणुना कीलकेन भाव्यं भवितव्यम् । हिशब्दोऽत्र निश्चयोल्लेखनार्थो द्रष्टव्यः । संप्रति हि वनेऽत्र मानवस्यासंभवात्स्थाणुधर्माणामेव दर्शनाच्च स्थाणुरेवात्र घटत इति । तदुक्तम् ।

अरण्यमेतत्सवितास्तमागतो न चाधुना संभवतीह मानवः ।
ध्रुवं तदेतेन खगादिभाजा भाव्यं स्मरारातिसमाननाम्ना ॥
इत्येष तर्कः ॥

अथ निर्णयतत्त्वमाह । ऊर्ध्वमित्यादि । पूर्वोक्तस्वरूपाभ्यां संदेहतर्काभ्यामूर्ध्वमनन्तरं यः प्रत्ययः स्थाणुरेवायं पुरुष एव चेति प्रतीतिः स निर्णयो निश्चयो मतोऽभीष्टः । यत्तदावर्थसंबन्धादनुक्तावपि क्वचन गम्येते, तेनात्र तौ व्याख्यातौ ।

अथ वादलक्षणमाह ।

आचार्यशिष्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात् ।
या कथाभ्यासहेतुः स्यादसौ वाद उदाहृतः ॥ २९ ॥

वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः कथा । सा द्विविधा, वीतरागकथा विजिगीषुकथा च । यत्र वीतरागेण गुरुणा सह शिष्यस्तत्त्वनिर्णयार्थं साधनोपालम्भौ करोति साधनं स्वपक्षे उपालम्भञ्च परपक्षेऽनुमानस्य दूषणं, सा वीतरागकथा वादसञ्ज्ञयैवोच्यते । वादे प्रतिपक्षस्थापनाहीनमपि कुर्यात् प्रश्नद्वारेणैव ॥ यत्र विजिगीषुर्विजिगीषुणा सह लाभपूजाख्यातिकामो जयपराजयाय प्रवर्त्तते वीतरागो वा परानुग्रहार्थं ज्ञानाङ्कुरसंरक्षणार्थं च प्रवर्त्तते, सा चतुरङ्गा वादिप्रतिवादिसभापतिप्राश्निकाङ्गा विजिगीषुकथा जल्पवितण्डासञ्ज्ञोक्ता । तथा चोक्तम् । "तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणाय जल्पवितण्डे, बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखापरिवरणवत्" इति । यथोक्तलक्षणोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः । स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति वादजल्पवितण्डानां व्यक्तिः ॥

अथ प्रकृतं प्रस्तुमः । आचार्योऽध्यापको गुरुः, शिष्योऽध्येता विनेयः । तयोराचार्यशिष्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात् । पक्षः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञादिग्रहः, प्रतिपक्ष उत्तरपक्षः पूर्वपक्षप्रतिपन्थी पक्ष इत्यर्थः, तयोः परिग्रहात्स्वीकारात्, अभ्यासस्य हेतुरभ्यासकारणम्, या कथा प्रामाणिकी वार्त्ता, असौ कथा

वाद उदाहृत कीर्तित । आचार्य पूर्वपक्ष स्वीकृत्याचष्टे शिष्यश्चोत्तरपक्षमुररीकृत्य पूर्वपक्ष खण्डयति । एव पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण निर्णायकसभापतिजयपराजयच्छलजात्याद्यनपेक्षतयाभ्यासार्थं यत्र गुरुशिष्यौ गोष्ठीं कुरुत, स वादो विज्ञेय ॥

अथ जल्पवितण्डे विवृणोति ।

विजिगीषुकथा या तु छलजात्यादिदूषणा ।
स जल्प सा वितण्डा तु या प्रतिपक्षवर्जिता ॥ ३० ॥

या तु या पुनर्विजिगीषुकथा विजयाभिलाषिभ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां प्रारब्धा प्रमाणगोष्ठी कथम्भूता छलानि जातयश्च वक्ष्यमाणलक्षणानि, आदिशब्दान्निग्रहस्थानादिपरिग्रह एतै कृत्वा दूषणं परोपन्यस्तपक्षादेर्दोषोत्पादनं यस्यां सा छलजात्यादिदूषणा स विजिगीषुकथारूपो जल्प उदाहृत इति पूर्वश्लोकात्सम्बन्धनीयम् । ननु छलजात्यादिभि परपक्षादेर्दूषणोत्पादनं सता कर्तुं न युक्तमिति चेत् । न । सन्मार्गप्रतिपत्तिनिमित्तं तस्याप्यनुज्ञातत्वात् । अनुज्ञात हि स्वपक्षस्थापनेन सन्मार्गप्रतिपत्तिनिमित्ततया छलजात्याद्युपन्यासैरपि परप्रयोगस्य दूषणोत्पादनम् । तथा चोक्तम् ।

दु शिक्षितकुतर्कांशलेशवाचालिताननाः ।
शक्या किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपमण्डिता ॥ २ ॥
गतानुगतिको लोक कुमार्गं तत्प्रतारित ।
मागादिति छलादीनि प्राह कारुणिको मुनि ॥ २ ॥

इति प्रकटे प्रस्तावे च सति छलादिभिरपि स्वपक्षस्थापनमनुमतम् । परविजये हि न धर्मध्वंसादिदोषसंभवः । तस्माद्वरं छलादिभिरपि जयः ॥ सा वितण्डा त्वित्यादि । तुशब्दो ऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । सा तु सैव विजिगीषुकथैव प्रतिपक्षविवर्जिता वादिप्रयुक्तपक्षप्रतिपन्थी प्रतिवाद्युपन्यासः प्रतिपक्षस्तेन विवर्जिता रहिता प्रतिपक्षसाधनाद्धीनेत्यर्थः वितण्डोदाहृता । वैतण्डिको हि स्वाभ्युपगतपक्षमस्थापयन्यत्किंचिद्वादेन परोक्तमेव दूषयतीत्यर्थः ॥

अथ हेत्वाभासादितत्त्वत्रयस्वरूपं प्रकटयति ।

हेत्वाभासा असिद्धाद्याश्छलं कुर्यो नवोदकः ।
जातयो दूषणाभासाः पक्षादिर्दूष्यते न यैः ॥ ३१ ॥

असिद्धाद्या असिद्धविरुद्धानैकान्तिककालात्ययापदिष्टप्रकरणसमाः पञ्च हेत्वाभासाः । तत्र पक्षधर्मत्वं यस्य नास्ति, सोऽसिद्धः । अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादिति । १ ॥ विपक्षे सन्सपक्षे चासन् विरुद्धः । नित्यः शब्दः कार्यत्वादिति । २ ॥ पक्षादित्रयवृत्तिरनैकान्तिकः । अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । ३ ॥ हेतोः प्रयोगकालः प्रत्यक्षागमानुपहतपक्षपरिग्रहसमयस्तमतीत्यापदिष्टः प्रयुक्तः, प्रत्यक्षागमविरुद्धे पक्षे वर्तमान इत्यर्थः, हेतुः कालात्ययापदिष्टः । अनुष्णोऽग्निः कृतकत्वात्, ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रवद्रव्यत्वात् क्षीरवदिति । ४ ॥ स्वपक्षसिद्धाविव परपक्षसिद्धावपि त्रिरूपो हेतुः प्रकरणसमः । प्रकरणे पक्षे

प्रतिपक्षे च तुल्य इत्यर्थः । अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात्, सपक्षवदित्येकेनोक्ते द्वितीय आह । यद्यनेन प्रकारेणानित्यत्वं साध्यते, तर्हि नित्यतासिद्धिरप्यस्तु यथा नित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात् सपक्षवदिति । अथवानित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेः घटवत्, नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेराकाशवदिति । न चैतेष्वन्यतरदपि साधनं बलीयो यदितरस्य बाधकमुच्यते । ५ ॥ निग्रहस्थानान्तर्गता अप्यमी हेत्वाभासा न्यायविवेकं कुर्वतो वादे वस्तुशुद्धिं विदधतीति पृथगेवोच्यते ॥

छलं कूपो नवोदक इति परोपन्यस्तवादे स्वाभिमतकल्पनया वचनविघातश्छलम् । तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं च । परोक्तेऽर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् । यथा नवः कम्बलोऽस्येत्यभिप्रायेण नवकम्बलो माणवक इत्युक्ते छलवाद्याह, कुतोऽस्य नवसंख्याः कम्बला इति । १ ॥ सम्भावनयातिप्रसङ्गिनोऽपि सामान्यस्योपन्यासे हेतुत्वारोपणेन तन्निषेधः सामान्यच्छलम् । यथा अहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इति ब्राह्मणस्तुतिप्रसङ्गे कश्चिद्वदति । सम्भवति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति । तच्छलवादी ब्राह्मणत्वस्य हेतुत्वमारोप्य निराकुर्वन्नभियुङ्क्ते । व्रात्येनानैकान्तिकमेतत् । यदि हि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पद्भवति, तदा व्रात्येऽपि सा भवेत् । व्रात्योऽपि ब्राह्मण एवेति । २ ॥ औपचारिके प्रयोगे मुख्यार्थकल्पनया प्रतिषेध उपचारच्छलम् । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्युक्ते छलवाद्याह । मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति, न मञ्चास्तेषामचेतनत्वा-

टिति । ३ ॥ अथ ग्रन्थकृच्छल व्यचिख्यासुराद्यस्य वाक्छलस्योदाहरणमाह । कूपो नवोदक इति । अत्र नूतनार्थनवशब्दस्य प्रयोगे कृते छलवादी दूषयति । कुत एक एव कूपो नवसख्योदक इति । अनेन शेषच्छलद्वयोदाहरणे अपि सूचिते द्रष्टव्ये इति ॥

जातय इत्यादि । दूषणाभासा जातय । अदूषणान्यपि दूषणवदाभासन्त इति दूषणाभासा । यै पक्षादि पक्षहेत्वादिर्न दूष्यत आभासमात्रत्वान्न दूषयितु शक्यते, केवल सम्यग्हेतौ हेत्वाभासे वा वादिना प्रयुक्ते झगिति तद्दोषत्वाप्रतिभासे हेतुप्रतिबिम्बनप्राय किमपि प्रत्यवस्थान जाति । सा च चतुर्विंशतिभेदा साधर्म्यादिप्रत्यवस्थानभेदेन । यथा साधर्म्य-१, वैधर्म्य-२, उत्कर्ष-३, अपकर्ष-४, वर्ण्य-५, अवर्ण्य-६, विकल्प-७, साध्य-८ प्राप्ति-९, अप्राप्ति-१०, प्रसङ्ग-११, प्रतिदृष्टान्त १२, अनुत्पत्ति १३, सशय-१४ प्रकरण-१५, अहेतु-१६, अर्थापत्ति-१७, अविशेष-१८, उपपत्ति-१९, उपलब्धि-२०, अनुपलब्धि-२१, नित्य-२२, अनित्य-२३, कार्यसमा-२४ ॥

तत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थान साधर्म्यसमा जातिर्भवति । अनित्य शब्द, कृतकत्वात्, घटवदिति प्रयोगे कृते साधर्म्यप्रयोगेणैव प्रत्यवस्थानम् । यद्यनित्यघटसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्य शब्द इष्यते, तर्हि नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्तत्वान्नित्य प्राप्नोतीति ॥ १ ॥

वैधर्म्येण प्रत्यवस्थान वैधर्म्यसमा जाति । अनित्य शब्द, कृतत्वात्, घटवदित्यत्रैव प्रयोगे वैधर्म्येणोक्ते वैधर्म्येणैव प्रत्यव

स्थानम्। नित्य शब्दोऽमूर्तत्वात्। अनित्य हि मूर्तं दृष्ट, यथा घटादीति। यदि हि नित्याकाशवैधर्म्यात्कृतकत्वादनित्य इष्यते, तर्हि घटाद्यनित्यवैधर्म्यादमूर्तत्वान्नित्य प्राप्नोति विशेषाभावादिति ॥ २ ॥

उत्कर्षापकर्षाभ्या प्रत्यवस्थानमुत्कर्षापकर्षसमे जाती भवत। तत्रैव प्रयोगे दृष्टान्तसाधर्म्यं किंचित्साध्यधर्मिण्यापादयन्नुत्कर्षसमा जाति प्रयुङ्क्ते। यदि घटवत्कृतकत्वादनित्य शब्दस्तर्हि घटवदेव मूर्तोऽपि भवेत्। न चेत् मूर्तो घटवदनित्योऽपि मा भूदिति शब्दे धर्मान्तरोत्कर्षमापादयति ॥ ३ ॥

अपकर्षस्तु। घट कृतक सन्नश्रावणो दृष्ट। एव शब्दोऽपि भवतु। नो चेत् घटवदनित्योऽपि मा भूदिति शब्दे श्रावणत्वमपकर्षति ॥ ४ ॥

वर्ण्यावर्ण्याभ्यां प्रत्यवस्थान वर्ण्यावर्ण्यसमे जाती भवत। ख्यापनीयो वर्ण्यस्तद्विपरीतोऽवर्ण्यस्तावेतौ वर्ण्यावर्ण्यौ साध्यदृष्टान्तधर्मौ विपर्यस्यन्वर्ण्यावर्ण्यसमे जाती प्रयुङ्क्ते। यथाविध शब्दधर्म कृतकत्वादिर्न तादृक् च घटधर्मो, यादृक् च घटधर्मो न तादृक् शब्दधर्म इति। साध्यधर्मो दृष्टान्तधर्मश्च हि तुल्यौ कर्तव्यौ। अत्र तु विपर्यास। यतो यादृग् घटधर्म कृतकत्वादिर्न तादृक् शब्दधर्म। घटस्य ह्यन्यादृश कुम्भकारादिजन्य कृतकत्व, शब्दस्य हि ताल्वोष्ठादिव्यापारजमिति ॥ ५-६ ॥

धर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थान विकल्पसमा जाति। यथा कृतक किंचिन्मृदु दृष्ट तूलशय्यादि, किंचित्तु कठिन कुठा-

रादि, एव कृतक किंचिदनित्य भविष्यति घटादिक, किंचिच्च नित्य शब्दादीति ॥ ७ ॥

साध्यसाम्यापादनेन प्रत्यवस्थान साध्यसमा जाति । यदि यथा घटस्तथा शब्द प्राप्त, तर्हि यथा शब्दस्तथा घट इति शब्दश्च साध्य इति घटोऽपि साध्यो भवेत्, ततश्च न साध्य साधकस्य दृष्टान्त स्यात् । न चेदेव तथापि वैलक्षण्यात्सुतरा न दृष्टान्त इति ॥ ८ ॥

प्राप्त्यप्राप्तिविकल्पाभ्यां प्रत्यवस्थान प्राप्त्यप्राप्तिसमे जाती । यदेतत्कृतकत्व साधनमुपन्यस्त तत्किं प्राप्य साध्य साधयत्यप्राप्य वा । प्राप्य न, तर्हि द्वयोर्विद्यमानयोरेव प्राप्तिर्भवति न सदसतोरिति । द्वयोश्च सत्त्वात्किं कस्य साध्य साधन वा । अप्राप्य तु साधनत्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादिति ॥ ९–१० ॥

प्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थान प्रसङ्गसमा जाति । यद्यनित्यत्वे कृतकत्व साधन, तदा कृतकत्वे किं साधन, तत्साधनेऽपि किं साधनमिति ॥ ११ ॥

प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थान प्रतिदृष्टान्तसमा जाति । अनित्य शब्द प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, घटवदित्युक्ते जातिवाद्याह । यथा घट प्रयत्नानन्तरीयकोऽनित्यो दृष्ट, एव प्रतिदृष्टान्त आकाश नित्यमपि प्रयत्नानन्तरीयक दृष्ट, कूपखननप्रयत्नानन्तर तदुपलम्भादिति । न चेदमनैकान्तिकत्वोद्भावन भङ्ग्यन्तरेण प्रत्यवस्थानात् ॥ १२ ॥

अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमा जाति । अनुत्पन्ने

शब्दाख्ये धर्मिणि कृतकत्व धर्म क वर्तते। तदेव हेत्वाभासादसिद्धिरनित्यत्वस्येति ॥ १३ ॥

साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा वा या जाति पूर्वमुदाहारि सैव संशयेनोपसंह्रियमाणा संशयसमा जातिर्भवति। किं घटसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्य शब्द उत तद्वैधर्म्यादमूर्तत्वान्नित्य इति ॥ १४ ॥

द्वितीयपक्षोत्थापनबुद्ध्या प्रयुज्यमाना सैव साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा च जति प्रकरणसमा भवति। तत्रैवानित्य शब्द कृतकत्वाद्घटवदिति प्रयोगे नित्य शब्द श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति। उद्भावनप्रकारभेदमात्रेण च जातिनानात्व द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

त्रैकाल्यानुपपत्त्या हेतो प्रत्यवस्थान हेतुसमा जाति। हेतु साधन तत्साध्यात्पूर्वं पश्चात्सह वा भवेत्। यदि पूर्वमसति साध्ये तत्कस्य साधनम्। अथ पश्चात्साधन तर्हि पूर्वं साध्य तस्मिन् पूर्वसिद्धे किं साधनेन। अथ युगपत्साध्यसाधने तर्हि तयो सव्येतरगोविषाणयोरिव साध्यसाधनभाव एव न भवेदिति ॥ १६ ॥

अर्थापत्त्या प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमा जाति। यद्यनित्यसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्य शब्दोऽर्थादापद्यते, तदा नित्यसाधर्म्यान्नित्य इति। अस्ति चास्य नित्येनाकाशादिना साधर्म्यममूर्तत्वमित्युद्भावनप्रकारभेद एवायमिति ॥ १७ ॥

अविशेषापादनेन प्रत्यवस्थानमविशेषसमा जाति। यदि शब्दघटयोरेको धर्म कृतकत्वमिष्यते, तर्हि समानधर्मयोगात्तयोरविशेषे तद्वदेव सर्वपदार्थानामविशेष प्रसज्यत इति ॥ १८ ॥

उपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमा जातिः । कृतकत्वोपपत्त्या शब्दस्यानित्यत्वं, तद्वदमूर्तत्वोपपत्त्या नित्यत्वमपि कस्मान्न भवतीति पक्षद्वयोपपत्त्यानध्यवसायपर्यवसानत्वं विवक्षितमित्युद्भावनप्रकारभेद एवायम् ॥ १९ ॥

उपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमा जातिः । अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रत्यवतिष्ठते । न खलु प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वे साधनम् । साधनं हि तदुच्यते येन विना न साध्यमुपलभ्यते । उपलभ्यते च प्रयत्नानन्तरीयकत्वेन विनापि विद्युदादावनित्यत्वं, शब्देऽपि क्वचिद्वायुवेगभज्यमानवनस्पत्यादिजन्ये तथैवेति ॥ २० ॥

अनुपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमा जातिः । तत्रैव प्रयत्नानन्तरीयकत्वे हेतावुपन्यस्ते सत्याह जातिवादी । न प्रयत्नानन्तरीयकः कार्यः शब्दः प्रागुच्चारणात्सन्नेवासौ, आवरणयोगात्तु नोपलभ्यते । आवरणानुपलम्भेऽप्यनुपलम्भात्तस्यैवोच्चारणात्प्राक्शब्द इति चेन्न । अत्र हि यानुपलब्धिः सा स्वात्मनि वर्तते न वा । वर्तते चेत्तदा यत्रावरणेऽनुपलब्धिर्वर्तते, तस्यावरणस्य यथानुपलम्भस्तथावरणानुपलब्धेरप्यनुपलम्भः स्यात् । आवरणानुपलब्धेश्चानुपलम्भादभावो भवेत् । तदभावे चावरणोपलब्धेर्भावो भवति । ततश्च मृदन्तरितमूलकीलोदकादिवदावरणोपलब्धिकृतमेव शब्दस्य प्रागुच्चारणादग्रहणम् । अथानुपलब्धिः स्वात्मनि न वर्तते चेत् तर्ह्यनुपलब्धिः स्वरूपेणापि नास्ति । तथाप्यनुपलब्धेरभाव उपलब्धिरूपस्ततोऽपि

शब्दस्य प्रागुच्चारणादप्यस्तित्व स्यादिति । द्वेधापि प्रयत्नकार्य-त्वाभावान्नित्य शब्द इति ॥ २१ ॥

साध्यधर्मनित्यानित्यविकल्पेन शब्दस्य नित्यत्वापादन नित्य-समा जाति । अनित्य शब्द इति प्रतिज्ञाते जातिवादी विकल्पयति । येयमनित्यता शब्दस्योच्यते सा किमनित्या नित्या वेति । यद्यनित्या तदियमवश्यमपायिनीत्यनित्यताया अपायान्नित्य शब्द । अथानित्यता नित्यैव तथापि धर्मस्य नित्यत्वात्तस्य च निराश्रयस्यानुपपत्तेस्तदाश्रयभूत शब्दो ऽपि नित्य एव स्यात्, तस्यानित्यत्वे तद्धर्मस्य नित्यत्वायोगात् । इत्युभयथापि नित्य शब्द इति ॥ २२ ॥

एव सर्वभावानामनित्यत्वोपपादनेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमा जाति । घटसाधर्म्यमनित्यत्वेन शब्दस्यास्तीति तस्यानित्यत्व यदि प्रतिपाद्यते, तदा घटेन सर्वपदार्थानामस्त्येव किमपि साधर्म्य-मिति तेषामप्यनित्यत्व स्यात् । अथ पदार्थान्तराणा तथाभावे ऽपि नानित्यत्व, तर्हि शब्दस्यापि तन्मा भूदिति, अनित्यत्व-मात्रोपपादनपूर्वकविशेषोद्भावनादविशेषसमातो भिन्नेय जाति ॥ २३ ॥

प्रयत्नकार्यनानात्वोपन्यासेन प्रत्यवस्थान कार्यसमा जाति । अनित्य शब्द प्रयत्नान्तरीयकत्वादित्युक्ते जातिवाद्याह । प्रयत्नस्य द्वैरूप्य दृष्टम् । किंचिदसदेव तेन जन्यते यथा घटादिकम् । किंचित्त सदेवावरणव्युदासादिनाभिव्यज्यते यथा मृदन्तरित-मूलकीलादि गर्भगतपुत्रादि वा । एव प्रयत्नकार्यनानात्वादेष

शब्दः प्रयत्नेन व्यज्यते जन्यते वेति संशय इति। संशयापादनप्रकारभेदाच्च संशयसमात् कार्यसमा जातिर्भिद्यते ॥ २४ ॥

तदेवमुद्भावनविषयविकल्पभेदेन जातीनामानन्त्ये ऽप्यसंकीर्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिर्जातिभेदा एते प्रदर्शिताः। प्रतिसमाधानं तु सर्वजातीनां पक्षधर्मत्वाद्यनुमानलक्षणपरीक्षणमेव। न ह्यविप्लुतलक्षणे हेतावेवं पांशुपाताः प्रभवन्ति। कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोश्च दृढकृतप्रतिबन्धात् आवरणादिकृतं शब्दानुपलम्भनमपि त्वनित्यत्वकृतमेव। जातिप्रयोगे च परेण कृते सम्यगुत्तरमेव वक्तव्यम्, न तु प्रतीपं जात्युत्तरैरेव प्रत्यवस्थेयमासमञ्जस्यप्रसङ्गादिति॥

अथ निग्रहस्थानमाह।

निग्रहस्थानमाख्यातं परो येन निगृह्यते।
प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधादिविभेदतः॥ ३२॥

येन केनचित्प्रतिज्ञाहान्याद्युपरोधेन परो विपक्षो निगृह्यते परवादी वचननिग्रहे पात्यते तन्निग्रहस्थानम्। निग्रहः पराजयस्तस्य स्थानमाश्रयः कारणमित्यर्थः। आख्यातं कथितम्। कुतो नामभेदतः इत्याह। प्रतिज्ञाहानीत्यादि। हानिस्त्यागः, संन्यासो ऽपह्नवः, विरोधो हेतोर्विरुद्धता। तेषां द्वन्द्वे हेतुसंन्यासविरोधाः। ततः प्रतिज्ञाशब्देनेत्थं सम्बन्धः, प्रतिज्ञायाः पक्षस्य हानिसंन्यासविरोधाः प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधास्ते।

आदिर्येषां ते प्रतिज्ञाहानिसन्न्यासविरोधादयः । आदिशब्देन शेषानपि भेदान्परामृशति । तेषां विभेदतो विशिष्टभेदतः । येन प्रतिज्ञाहान्यादिदूषणजालेन परो निगृह्यते, तन्निग्रहस्थानमित्यर्थः ॥ निग्रहस्थानं च सामान्यतो द्विविधं, विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च । तत्र विप्रतिपत्तिः साधनाभासे साधनबुद्धिः दूषणाभासे च दूषणबुद्धिः । अप्रतिपत्तिस्तु साधनस्यादूषणं दूषणस्य चानुद्धरणम् । द्विधा हि वादी पराजीयते । यथा । *कर्तव्यमप्रतिपद्यमानो विपरीतं वा प्रतिपद्यमान इति* विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिभेदाच्च द्वाविंशतिर्निग्रहस्थानानि भवन्ति । तद्यथा । प्रतिज्ञाहानि १, प्रतिज्ञान्तर २, प्रतिज्ञाविरोध ३, प्रतिज्ञासन्न्यास ४, हेत्वन्तर ५, अर्थान्तर ६, निरर्थक ७, अविज्ञातार्थ ८, अपार्थक ९, अप्राप्तकाल १०, न्यून ११, अधिक १२, पुनरुक्त १३, अननुभाषण १४, अज्ञान १५ अप्रतिभा १६ विक्षेप १७ मतानुज्ञा १८, पर्यनुयोज्योपेक्षण १९, निरनुयोज्यानुयोग २०, अपसिद्धान्त २१, हेत्वाभासाश्च २२ ॥ अत्राद्यननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपः पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिप्रकाराः, शेषाश्च विप्रतिपत्तिभेदाः ॥

तत्र हेतावनैकान्तिकीकृते प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्ते ऽभ्युपगच्छतः प्रतिज्ञाहानिर्नाम निग्रहस्थानं भवति । अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वाद्घटवदिति साधनं वादी वदन् परेण सामान्यमैन्द्रियकमपि नित्यं दृष्टमिति हेतावनैकान्तिकीकृते यद्येवं ब्रूया-

सामान्यवद्दृष्टो ऽपि नित्यो भवत्विति, स एव ब्रुवाण शब्दनित्यत्वप्रतिज्ञा जह्यात् । शब्दो ऽपि नित्य एव स्यात् । तत प्रतिज्ञाहान्या पराजीयते ॥ १ ॥

प्रतिज्ञार्थप्रतिषेधे परेण कृते तत्रैव धर्मिणि धर्मान्तर साधनीयमभिदधत प्रतिज्ञान्तर नाम निग्रहस्थान भवति । अनित्य शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते तथैव सामान्येन व्यभिचारे नोदिते यदि ब्रूयाद्युक्त यत्सामान्यमैन्द्रियक नित्य तद्धि सर्वगतमसर्वगतस्तु शब्द इति । सो ऽयमनित्य शब्द इति पूर्वप्रतिज्ञात प्रतिज्ञान्तरमसर्वगत शब्द इति प्रतिज्ञानात् प्रतिज्ञान्तरेण निगृहीतो भवति ॥ २ ॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोध प्रतिज्ञाविरोधो नाम निग्रहस्थान भवति । गुणव्यतिरिक्त द्रव्य रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेरिति सो ऽय प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोध । यदि हि गुणव्यतिरिक्त द्रव्य, न तर्हि रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्यानुपलब्धि । अथ रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्यानुपलब्धि, कथ गुणव्यतिरिक्त द्रव्यमिति । तदय प्रतिज्ञाविरुद्धाभिधानात्पराजीयते ॥ ३ ॥

पक्षसाधने परेण दूषिते तदुद्धरणाशक्त्या प्रतिज्ञामेव निह्नुवानस्य प्रतिज्ञासन्यासो नाम निग्रहस्थान भवति । अनित्य शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते तथैव सामान्येनानैकान्तिकतायामुद्भावितायां यदि ब्रूयात्क एवमाह अनित्य शब्द इति प्रतिज्ञासन्यासात्पराजितो भवति ॥ ४ ॥

अविशेषाभिहिते हेतौ प्रतिषिद्धे तद्विशेषणमभिदधतो

हेत्वन्तर नाम निग्रहस्थान भवति। तस्मिन्नेव प्रयोगे तथैव सामान्यस्य व्यभिचारेण दूषिते जातिमत्त्वे सतीत्यादि विशेषणमुपाददानो हेत्वन्तरेण निगृहीतो भवति ॥ ५ ॥

प्रकृतादर्थादन्यो ऽर्थो ऽर्थान्तर तदनौपयिकमभिदधतो ऽर्थान्तर नाम निग्रहस्थान भवति। अनित्य शब्द कृतकत्वादिति हेतु। हेतुरिति च हिनोतेर्धातोस्तु प्रत्यये कृदन्त पदम्। पद च नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदाच्चतुर्विधमिति प्रस्तुत्य नामादीनि व्याचक्षाण प्रकृतानुपयोगिनार्थान्तरेण निगृह्यत इति ॥ ६ ॥

अभिधेयरहितवर्णानुपूर्वी प्रयोगमात्र निरर्थक नाम निग्रहस्थान भवति। अनित्य शब्द कचटतपाना गजडदबत्वात् घझढधभवदित्येतदपि सर्वथार्थशून्यत्वान्निग्रहाय भवति साध्यानुपयोगाद्वा ॥ ७ ॥

यत्साधनवाक्य दूषण वा किञ्चित्त्रिरभिहितमपि पर्षत्प्रतिवादिभ्यां बोद्धु न शक्यते, तत् क्लिष्टशब्दमप्रसिद्धप्रयोगमतिह्रस्वोच्चारितमित्येवप्रकारमविज्ञाताथ नाम निग्रहस्थान भवति। असामर्थ्यसंवरणप्रकारो ह्ययमिति निगृह्यते ॥ ८ ॥

पूर्वापरासंगतपदसमूहप्रयोगादप्रतिष्ठितवाक्यार्थमपार्थकं नाम निग्रहस्थान भवति। यथा दश दाडिमानि षडपूपा कुण्डमजाजिन पललपिण्ड इत्यादि ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमवचनक्रमसुल्लङ्घ्यावयवविपर्यासेन प्रयुज्यमानमनुमानवाक्यमप्राप्तकाल नाम निग्रहस्थान

भवति, स्वप्रतिपत्तिवत्परप्रतिपत्तेर्जनने परार्थानुमानक्रमस्यापगमात् ॥ १० ॥

पञ्चावयवे वाक्ये प्रयोक्तव्ये तदन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं प्रयुञ्जानस्य न्यूनं नाम निग्रहस्थानं भवति, प्रतिज्ञादीनां पञ्चानामपि परप्रतिपत्तिजन्मन्युपयोगादिति ॥ ११ ॥

एकेनैव हेतुनोदाहरणेन वा प्रतिपादितेऽर्थे हेत्वन्तरमुदाहरणान्तरं वा वदतोऽधिकं नाम निग्रहस्थानं भवति, निष्प्रयोजनाभिधानात् ॥ १२ ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तं नाम निग्रहस्थानं भवति, अन्यत्रानुवादात्। शब्दपुनरुक्तं नाम, यत्र स एव शब्दः पुनरुच्चार्यते, यथानित्यः शब्दोऽनित्यः शब्द इति। अर्थपुनरुक्तं तु, यत्र सोऽर्थः प्रथममन्येन शब्देनोच्चार्यते पुनश्च पर्यायान्तरेणोच्यते, यथानित्यः शब्दो विनाशी ध्वनिरिति। अनुवादे तु पौनरुक्त्यं न दोषो, यथा हेत्वपदेशेन प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति ॥ १३ ॥

पर्षदा विदितस्य वादिना त्रिरभिहितस्यापि यदप्रत्युच्चारणं, तदननुभाषणं नाम प्रतिवादिनो निग्रहस्थानं भवति। अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं दूषणमभिदधीत ॥ १४ ॥

पर्षदा विज्ञातस्यापि वादिवाक्यार्थस्य प्रतिवादिनो यदज्ञानं, तदज्ञानं नाम निग्रहस्थानं भवति। अविदितोत्तरविषयो हि किमुत्तरं ब्रूयात्। न चाननुभाषणमेवेदं ज्ञातेऽपि वस्तुन्यनुभाषणासामर्थ्यदर्शनात् ॥ १५ ॥

परपक्षे गृहीते ऽप्यनुभाषिते ऽपि तस्मिन्नुत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभा निग्रहस्थान भवति ॥ १६ ॥

कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपो नाम निग्रहस्थान भवति । सिसाधयिषितस्यार्थस्याशक्यसाधनतामवसाय कथां विच्छिनत्ति । इदं मे करणीयं परिहीयते पीनसेन कण्ठ उपरुद्ध इत्याद्यभिधाय कथां विच्छिन्दन् विक्षेपेण पराजीयते ॥ १७ ॥

स्वपक्षे परापादितदोषमनुद्धृत्य तमेव परपक्षे प्रतीपमापादयतो मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थान भवति । चौरो भवान् पुरुषत्वात् प्रसिद्धचौरवदित्युक्ते भवानपि चोरः पुरुषत्वादिति प्रतिब्रुवाणात्मनि परापादितं चौरत्वदोषमभ्युपगतवान् भवतीति मतानुज्ञया निगृह्यते ॥ १८ ॥

निग्रहप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणं नाम निग्रहस्थान भवति । पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्यावश्यं नोदनीय इदं ते निग्रहस्थानमुपनतमतो निगृहीतो ऽसीति वचनीयः । तमुपेक्ष्य न निगृह्णाति यः स पर्यनुयोज्योपेक्षणेन निगृह्यते ॥ १९ ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानानुयोगान्निरनुयोज्यानुयोगो नाम निग्रहस्थान भवति । उपपन्नवादिनमप्रमादिनमनिग्रहार्हमपि निगृहीतोऽसीति यो ब्रूयात् स एवमभूतदोषोद्भावनया निगृह्यते ॥ २० ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गो ऽपसिद्धान्तो नाम निग्रहस्थान भवति । यः प्रथमं किंचित्सिद्धान्तमभ्युपगम्य

कथामुपक्रमते तत्र च सिसाधयिषितार्थसाधनाय वा परोपलम्भाय वा सिद्धान्तविरुद्धमभिधत्ते, सो ऽपसिद्धान्तेन निगृह्यते। यथा मीमांसामभ्युपगम्य कश्चिदग्निहोत्रं स्वर्गसाधनमित्याह। कथं पुनरग्निहोत्रक्रिया ध्वस्ता सती स्वर्गस्य साधिका भवतीत्यनुयुक्त आह। अनया क्रियया राधितो महेश्वरः फलं ददाति राजादिवदिति। तस्य मीमांसानभिमतेश्वरस्वीकारादपसिद्धान्तो नाम निग्रहस्थानं भवति ॥ २१ ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ता असिद्धविरुद्धादयो निग्रहस्थानम् ॥ २२ ॥

इति भेदान्तरानन्त्ये ऽपि निग्रहस्थानानां द्वाविंशतिर्मूलभेदा निवेदिता इति। तदेवं छलजातिनिग्रहस्थानस्वरूपभेदांभिज्ञः स्ववाक्ये तानि वर्जयन्परप्रयुक्तानि समादधद्यथाभिमतसाध्यसिद्धिं लभत इति ॥

अत्रानुक्तमपि किंचिन्निगद्यते। अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणम्। एकात्मसमवायिज्ञानान्तरवेद्यं ज्ञानं प्रमाणाद्भिन्नं फलं, पूर्वं प्रमाणमुत्तरं तु फलम्। स्मृतेरप्रामाण्यम्। परस्परविभक्तौ सामान्यविशेषौ नित्यानित्यत्वे सदसदंशौ च। प्रमाणस्य विषयः पारमार्थिकः। तमश्छाये अद्रव्ये। आकाशगुणः शब्दो ऽपौद्गलिकः। संकेतवशादेव शब्दादर्थप्रतीतिर्न पुनस्तत्प्रतिपादनसामर्थ्यात्। धर्मधर्मिणोर्भेदः सामान्यमनेकवृत्ति। आत्मविशेषगुणलक्षणं कर्म। वपुर्विषयेन्द्रियबुद्धिसुखदुःखानामुच्छेदादात्मसंस्थानं मुक्तिरिति ॥ न्यायसारे पुनरेव नित्यसंवेद्यमानेन

सुखेन विशिष्टात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य मोक्ष इति ॥

एषां तर्कग्रन्था न्यायसूत्र भाष्यन्यायवार्तिक-तात्पर्यटीका-तात्पर्यपरिशुद्धि-न्यायालङ्कारवृत्तय । क्रमेणाक्षपादवात्स्यायनोद्योतकरवाचस्पतिश्रीउदयनश्रीकण्ठाभयतिलकोपाध्यायविरचिता ५४००० । भासर्वज्ञप्रणीते न्यायसारे ऽष्टादश टीका ॥ तासु मुख्या टीका न्यायभूषणाख्या न्यायकलिका जयन्तरचिता न्यायकुसुमाञ्जलितर्कश्च ॥

अथ तन्मतमुपसंहरन्नुत्तरं च मतमुपक्षिपन्नाह

नैयायिकमतस्यैष समासः कथितो ऽञ्जसा ।
सांख्याभिमतभावानामिदानीमयमुच्यते ॥३३॥

एषो ऽनन्तरोदितो नैयायिकमतस्य समासः संक्षेपः कथित उक्तो ऽञ्जसा प्राग् सांख्याभिमतभावाना सांख्याः कापिलास्तेषामभिमता अभिष्टा भावा ये पञ्चविंशतितत्त्वादयः पदार्थास्तेषामयं समास इदानीमुच्यते ॥

इतिश्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मोपजीवश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकाभिधानायां षड्दर्शनसमुच्चयवृत्तौ नैयायिकमतस्वरूपप्रकटनो नाम द्वितीयो ऽधिकारः ॥

तृतीयो ऽधिकारः ।

अथादौ सांख्यमतप्रपन्नानां परिज्ञानाय लिङ्गादिकं निगद्यते । त्रिदण्डा एकदण्डा वा कौपीनवसना धातुरक्ताम्बरा शिखावन्तो जटिनः क्षुरमुण्डा मृगचर्मासना द्विजगृहाशना पञ्चग्रासोपरा वा द्वादशाक्षरजापिनः परिव्राजकादयः । तद्भक्ता वन्दमाना ओं नमो नारायणायेति वदन्ति, ते तु नारायणाय नम इति प्राहुः । तेषां च महाभारते बीटेति ख्याता दारवी मुखवस्त्रिका मुखनिश्वासनिरोधिका भूतानां दयानिमित्तं भवति । यदाहुस्ते ।

> घ्राणादितो ऽनुयातेन श्वासेनैकेन जन्तवः ।
> हन्यन्ते शतशो ब्रह्मन्नणुमात्राक्षरवादिनाम् ॥ १ ॥

ते च जलजीवदयार्थं स्वयं गलनकं धारयन्ति, भक्तानां चोपदिशन्ति ।

> षट्त्रिंशदङ्गुलायामं विंशत्यङ्गुलविस्तृतम् ।
> दृढं गलनकं कुर्याद्भूयो जीवान्विशोधयेत् ॥ १ ॥
> म्रियन्ते मिष्टतोयेन पूतराः क्षारसंभवाः ।
> क्षारतोयेन तु परे न कुर्यात्संकरं ततः ॥ २ ॥
> लूतास्यतन्तुगलिते ये बिन्दौ सन्ति जन्तवः ।
> सूक्ष्मा भ्रमरमानास्ते नैव मान्ति त्रिविष्टपे ॥ ३ ॥

इति गमनकविचारो मीमांसायाम्। सांख्याः केचिदीश्वरदेवा अपरे च निरीश्वराः। ये च निरीश्वरास्तेषां नारायणो देवः। तेषामाचार्या विष्णुप्रतिष्ठाकारकाश्चैतन्यशब्दैरभिधीयन्ते। तेषां मतवक्तारः कपिलासुरिपञ्चशिखभार्गवोलूकादयः। ततः सांख्याः कापिला इत्यादिनामभिधीयन्ते। तथा कपिलस्य परमर्षिरिति द्वितीयं नाम तेषां पारमर्षा इत्यपि नाम ज्ञातव्यम्। वाराणस्यां प्राचुर्यम्। बहवो मासोपवासिका ब्राह्मणा अर्चिमार्गाविधूममार्गानुगामिनः। सांख्यास्त्वर्चिमार्गानुगाः। तत्र ब्राह्मणा वेदप्रिया यज्ञमार्गानुगाः। सांख्यास्तु हिंसादिविरता अध्यात्मवादिनः। ते च स्वमतस्य महिमानमेवं मनन्ति। तदुक्तं माठरप्रान्ते।

हस पिब लल खाद मोद नित्यं
भुङ्क्ष्व च भोगान् यथाभिकामम्।
यदि विदितं ते कपिलमतं
तत्प्राप्स्यसि मोक्षसौख्यमचिरेण ॥ १ ॥

शास्त्रान्तरेऽप्युक्तं

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।
शिखी मुण्डी जटी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥ २ ॥

अथ शास्त्रकारः सांख्यमतमुपदर्शयति।

सांख्या निरीश्वराः केचित्केचिदीश्वरदेवताः ।
सर्वेषामपि तेषां स्यात्तत्त्वानां पञ्चविंशतिः ॥ ३४ ॥